

Historisk studenttidsskrift
2020

Cover photo by Historisk studenttidskrift

Copyright Historisk studenttidskrift

Printed in Sweden by Media-Tryck, Lund University

Lund 2020

Media-Tryck is a Nordic Swan Ecolabel certified provider of printed material. Read more about our environmental work at www.mediatryck.lu.se

MADE IN SWEDEN

Innehållsförteckning

Presentation av redaktionen	4
Chefredaktören har ordet.....	6
Uppsatser	7
<i>Niklas Pettersson</i> Heder i släktskapets skugga; Mikro-lokal studie rörande en bondesläkts hedersmentalitet under 1680-talet.....	9
<i>Ellinor Fransson</i> And she kept faith alive; Kvinnlig representation och identitetsskapande i renässanspoeten Vittoria Colonnas religiösa poesi.	34
<i>Elias Astour</i> Kult, kristendom och kontinuitet; Tecken på ett tidigt kristnande av vikingatida Uppåkra	49
<i>Alice Olsson</i> Handlandets kraft; Konsumentens roll som ekonomisk och politisk varelse i Kooperativa Förbundet 1898–1924.....	61
<i>Peter Atterling</i> Gränslandets nationalepos; En postkolonial läsning av El Cantar de Mio Cid.....	76
Essä, idé och debatt	93
<i>Linus Bohman</i> Sociologi och imperialism; En diskussion om R W Connells disciplinhistoria.....	95
<i>Daniel Lundin</i> Smittkällan; Förslag till läroplattform om epidemiernas historia	103
Recensioner	110
<i>Ida Rosbagen</i> 70 år av ungdomsupplopp	112
<i>Viggo Johnsson</i> Ljuspunkter i stormaktstidens mörker	115
<i>Linn Karlsson</i> Meteoriten på Universitetsplatsen.....	118
<i>Rasmus Trappe</i> Unik inblick i den sovjetiska upplevelsen av världskriget.....	121

Presentation av redaktionen

Rasmus Törnblom, chefredaktör

Rasmus har ingått i redaktionen sedan starten 2018. Han har en fil.mag. i historia från Lunds universitet och en fil.kand. i ekonomisk historia samt historia. Hans historiska intresseområden handlar om det moderna samhällets framväxt där han särskilt intresserat sig för forskningsfälten framtidshistoria, arbetsmarknadshistoria och miljöhistoria.

Mikael Hendar, redaktör

Mikael har en fil.kand. i idéhistoria från Stockholms universitet samt en i litteraturvetenskap från Lunds universitet. Hans intresseområden är främst antik filosofi, epistemologi samt förhållandet mellan Romantik och Postmodernism. Han läser just nu för en masterexamen i idé- och lärdomshistoria.

Niklas Ljungberg, redaktör

Innan Niklas mognade blev han civilingenjör och verkade under flera år som etableringschef inom IKEA, därefter återvände han till Lunds universitet och har nu en fil.kand. i historia och litteraturvetenskap. Han har även läst konstvetenskap och fördjupar sig för närvarande i bokhistoria och paleografi. Niklas har ett brett ämnesintresse och en särskild passion för historiska, kulturella och akademiska texter.

Dennis Lundström, redaktör

Dennis har en fil.kand. i historia och studerar just nu för en masterexamen i historia och en fil.kand. i litteraturvetenskap vid Lunds universitet. Hans historiska intressen är breda, med en förkärlek för nordisk senmedeltid. På senare tid har ett stort intresse för det kunskapshistoriska fältet och frågor om kunskapens historiska funktion, betydelse och cirkulation vuxit fram.

Anna Schager Almström, redaktör

Anna har en fil.kand. i historia vid Lunds universitet och hon studerar nu för en masterexamen i historiska studier. I skrivande stund gör Anna en utbytestermi på Island, då hon är väldigt intresserad av nordisk historia, men i övrigt är hennes historieintressen breda. Anna arbetar även som studentvärd på Historiska museet vid Lunds universitet, vilket har bidragit till många tankar om förmedling av historia och kulturinstitutioners funktion i samhället.

Filip Samuelsson, redaktör

Filip har ingått i redaktionen sedan starten 2018. Han har en fil.kand. i historia från Lunds universitet och studerar just nu på ett KPU-program vid Karlstads universitet för att bli gymnasielärare i historia. Historievetenskapliga intressen rör frågor kring det moderna samhällets framväxt, folkrörelser och italiensk film.

Ett särskilt tack...

För support och bra samarbete ska dels riktas till vårt advisory board vid Lunds universitet bestående av **Henrik Rosengren**, **Anna Nilsson Hammar** och **David Larsson Heidenblad**. Dels till våra lokalredaktörer **Hugo Ingemarsson** och **Alexander Albo** vid Uppsala universitet och **Samuel Sundvall** vid Umeå universitet.

Chefredaktören har ordet

Det här numret av *Historisk studenttidsskrift* utgör vårt tredje sedan tidskriften startade hösten 2018 vid Lunds universitet. Du som har följt oss sedan dess kommer att märka av ett antal förändringar. Sedan starten har ett av våra viktigaste mål varit att fylla det tomrum som vi menar existerar mellan student och forskning. Runtom på universitet och högskolor bryter studenter ny vetenskaplig mark och prövar sina förmågor i uppsatser och hemtentor. I de allra flesta fallen hamnar dessa texter i en (digital) skrivbordslåda för att samla damm. Det är en förlust i två delar. Både för det större vetenskapssamhället som inte får ta del av resultaten, men framförallt för studenten. Hur många uppsatser och tentor studenter än skriver så är deras förberedelse för fortsatt forskning begränsad om dessa inte får pröva, öva, lyckas och misslyckas med att delta i ett lite större vetenskapligt sammanhang. Det är vad *Historisk studenttidsskrift* vill kunna erbjuda. En arena där studenter och nyblivna forskare i historia och närliggande ämnen kan publicera sin forskning, debattera och diskutera såväl som inspirera och inspireras.

I detta nummer har vi övergått från att huvudsakligen publicera uppsatser till att publicera artiklar. Detta ställer större krav på både skribenterna och redaktionen i att sälla, kondensera samt ringa in och lyft fram det kärnfulla. Vi har haft rekordmånga artiklar att granska. Även om det här numret är mer omfattande än tidigare är det många bra texter som vi av utrymmesskäl tvingats välja bort. Dessutom utökar vi tidskriften med två nya delar. En essä-, idé- och debattdel och en recensionsdel. Därtill trycks för första gången tidskriften i fysiska exemplar för att finnas tillgänglig på landets universitetsbibliotek.

I numrets innehåll syns också studenternas intressebredd. Här ryms lokalhistoria och transnationell historia. Ibland ställs aktörerna i fokus, ibland de större strukturerna. Det förflutna tolkas genom bland annat mikrohistoria, moderna konstverk och vetenskapliga debatter. Vi rör oss från järnålderns Uppåkra, via El Cids iberiska halvö och renässansens Italien till Simtuna härad i Uppland under sent 1600-tal. Och sedan vidare mot Kooperativa förbundets idédebatter runt sekelskiftet 1900 för att slutligen, innan vi når fram till dagens växande intresse för epidemihistoria, passera världskrig och ungdomsupplopp under 1900-talet. Det vida historiska intresse som framträder i detta nummer ser vi som ett styrkebesked inför framtiden. Det är inte ett perspektiv som dominerar utan flera som tar plats, samsas och används för att utforska och tillföra nya pusselbitar om mänsklighetens historia.

Rasmus Törnblom, Chefredaktör

Uppsatser

Heder i släktskapets skugga

Mikro-lokal studie rörande en bondesläkts hedersmentalitet under 1680-talet

*Niklas Pettersson*¹

Uppsala universitet

Artikeln undersöker det tidigmoderna svenska bondeståndets syn på individualistisk kontra kollektivistisk heder från en mikro- och lokalhistorisk utgångspunkt. En enskild släkts ageranden vid häradsstinget analyseras grundligt för att dra slutsatser om dess samtida ideal rörande heder.

Nyckelord: heder, släktheder, tidigmodern, bondeståndet, mentalitet.

Hederskultur – ett eko från förr

I dagens Sverige talas oftast om hederskultur i anslutning till främmande kulturer och religioner. Heder har blivit ett begrepp som i vår samtid nämns i sammanhang av kulturyttringar där våld och hot används för att vidmakthålla en tänkt hierarkisk ordning inom en familj eller släkt. I den här kontexten har debatten om hederskultur fluktuerat allt sedan januari 2002 då Fadime Sahindal mördades. Framförallt har detta utmålats genom debattartiklar, nyhetsrapportering och propaganda som ett för svenskt vidkommande nytt fenomen. Historiskt har dock heder skiftat i såväl betydelse som frekvens i Sverige och hederskultur bör istället ses som en återkommande historisk cykel. Det menar inte minst Marie Lindstedt Cronberg i sin artikel ”Heder och ära i tidigmodern tid”. Hon tar upp två bevis som talar för en tidigmodern hederskultur. Det första gäller dåtida människors egna resonemang kring heder och att den vägdes in i ett konsekvenstänkande, det andra att det lokala samfundet såg heder som en nödvändig kvalitet för att få ingå i den sociala tillhörigheten.²

Den nordiska historieforskningen tycks ha gjort en del tydliga vägval då det kommer till explicita undersökningar av heder. Huvudsakligen har medeltiden varit populär, klassmässigt har adeln utforskats och genusmässigt har männens heder varit i fokus. Det tidigmoderna bondesamhällets hedersmentalitet har mycket sällan uttryckligen undersökts trots att en förkrossande majoritet av den svenska befolkningen då tillhörde

¹ Stort tack till min handledare Gudrun Andersson, lektor och docent vid Uppsala Universitet, som varit en stor hjälp med sin breda kunskap gällande svensk tidigmodern mentalitetshistoria.

² Marie Lindstedt Cronberg, ”Heder och ära i tidigmodern tid”, i *Förmoderna livsbällningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*, Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist (red.), (Lund 2008) s. 117–118.

den gruppen. Dock bör det framhållas att i den myckna kulturhistoriska forskningen rörande mentalitet och värderingar har heder ofta varit en naturlig beståndsdel om än inte stående på egna ben. Att utpräglat studera det tidigmoderna bondesamhällets hedersmentalitet ges därmed historievetenskaplig relevans.

Studiens syfte är därför att undersöka en svensk bondesläkt vid 1600-talets slut för att möjliggöra slutsatser om den dåtida synen på betydelsen av släktens heder såväl inifrån som utifrån. I och med detta hoppas jag kunna utöka den lilla forskning som finns på det specifika området som rör betydelsen av heder för den tidigmoderna bondesläkten.

Den lagförda ärekränkningens tid

I och med återutgivningen, med tillägg, 1608 av *Kristoffers landslag* från 1442 utökades antalet kränkande ord som var möjliga att lagföra.³ Harald Gustafsson menar att mängden tillsammans med det allvar som ärekränkningarna rannsakades av rätterna visar på den stora betydelse som hedern då ålades oavsett ståndstillhörighet. Tidens förolämpningar och skällsord bör inte i huvudsak ses som kränkningar av den personliga stoltheten utan som direkta hot mot den drabbades sociala förmåga och kapital. En del forskare har velat förklara det sena 1600-talets förändrade rättsväsende med en av eliten (i huvudsak kyrka och stat) självpålagd uppfostringsplikt gentemot allmogen. Det, menar Harald Gustafsson, är dock inte hela sanningen eftersom många vanliga människor såg till att få sina egna fall prövade och använde lagstiftningen till sin fördel. Därmed erkändes således legitimiteten hos rättsväsendet även av allmogen.⁴ Oavsett vilket så tydliggör lagändringen och frekvensen vid tingen att mentaliteten kring heder och ära var stadd i förändring under 1600-talet.

Forskningen har framhållit avsaknaden av en nordisk kyskhetskultur som en förklaring till att den nordiska hederskulturen fått andra konsekvenser för kvinnor än i Sydeuropa och Mellanöstern. Mot det kan ställas det relativt stora antalet mord som mödrar begick på sina utomäktenskapliga barn i tidigmodern tid vilket ofta kopplats till heder och försök att rädda densamma. Eva Österberg förklarar dock dessa mord med att de nordiska mödrarna i normalfallet visserligen sökte skydda sig för att undgå den personliga skammen men inte av rädsla för repressalier från familj och vänner. Om mödrarna dömdes undgick de inte heller det sociala straff som ett barnamord innebar och det lokala samfundet såg aldrig ett sådant tillgrepp som hedervärdigt. Tvärtom tycks det varit värre att ha blivit påkommen med barnamord än att leva med sitt oäkta barn – åtminstone inom bondeståndet.⁵

Genom ett nordiskt samarbetsprojekt som resulterade i antologin *People meet the law: Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* visar forskarna att för de tidigmoderna svenskarna, och i Norden i stort,

³ *Kristoffers Landslag med tillägg (KL 1608)*, Additamenta C1.

⁴ Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år* (Lund 1997) s. 122–124.

⁵ Eva Österberg, ”Heder, hat & förtvivlan”, i Kenneth Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer* (Lund 2005) s. 178–179.

var hedern ett betydelsefullt attribut på individnivå.⁶ Om vi däremot lyfter blicken från individen till släkten så finner vi ett område som tycks svagt utforskat för svenskt tidigmodernt vidkommande. En del forskare, exempelvis Dag Lindström i ”Oärliga mästare och kivande makar”, menar att för den som undersöker förkapitalistisk tid är det meningslöst att tala om en modern dikotomi som individuell och kollektiv heder.⁷ Jag tolkar det som att han menar att den kollektiva och individuella tidigmoderna hedern var sammanvävda vilket gjorde det ena beroende av det andra.

Vidare är begreppet heder nödvändigt att definiera. Den brittiske antropologen Julian Pitt-Rivers försök att konkretisera begreppet har allt sedan 1960-talet varit gångbara. Han menade i artikeln ”Honor” att hedern utgör ett värde både i individens och i omgivningens ögon, och hedern blir då grunden för den respekt man önskar och förväntar sig att möta av omvärlden. Utöver sitt omdömesvärde utgör hedern också något faktiskt. Det är möjligt att ha heder, och att mista den.⁸ Det kan tyckas anakronistiskt att använda en samtidsdefinition från 1960-talet för att undersöka 1600-talet men jag vill hävda att hederns mekanismer fungerade likadant då. Det som skiljer är att många företeelser som då sågs som hedervärda inte värderas lika idag, och vice versa.

En hederskultur kan därmed sägas vara en större eller mindre sammanslutning människor som håller dessa tidigare definitioner om heder för sanna. Att begreppet numera har en generellt negativ klang beror som jag nämnde i inledningen på medias fokusering på de destruktiva delarna, eller typerna, av hederskultur.

⁶ Eva Österberg & Solvi Sogner, (red.), *People meet the law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* (Oslo 2000).

⁷ Dag Lindström, ”Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden”, *Historisk Tidskrift* 1994:4 (1994) s. 158.

⁸ Julian Pitt-Rivers, ”Honor”, i *International Encyclopedia of the Social Sciences* vol. 6, David Sills (red.), (Cambridge 1968).

Hederns genus och socio-hierarki

Som tidigare påtalats skedde en tydlig ökning av mål som rörde hedersangrepp i 1600-talets Sverige. Detta har vissa forskare härlett till att den personliga hedern inte var av särdeles hög betydelse för allmogen under perioden fram till och med 1500-talet. Sådana attribut var bara av betydelse för statstjänstemän och dess likar vilka hade en status att försvara. I och med 1600-talets växande statsapparat ökar också mängden sådana tjänstemän och därav ökar mängden rättsfall rörande heder enligt en tes som återkommande drivits i forskningen. Problemet med en sådan analys är att den är anakronistisk så till vida att den bygger på en förförståelse om den medeltida och tidigmoderna allmogen som en statusmässigt homogen grupp i förhållande till överheten varför heders- och statusangrepp inom allmogegruppen inte ansågs nödvändigt att dra inför rätta. Genom detta förbises att även om överheten såg allmogen som statusmässigt homogen så gjorde sannerligen inte bönderna själva det. Inom bondeståndet var exempelvis bönder mer känsliga för ärekränkningar än torpare.⁹ Även Martin Linde menar i sin avhandling *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget* att bondeståndet var internt splittrad i olika statusfält. Dessa skilda socioekonomiska förhållanden bör naturligtvis också ha påverkat den lokala kulturen såväl som positionering mot överheten.¹⁰

En annan aspekt som ibland förbises är den religiösa. I sitt kapitel i antologin *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna* menar Linda Oja att religionen inte kan särskiljas från det världsliga under den tidigmoderna perioden utan att den tvärtom bör ses som totalt genomsyrande. Religiösa aspekter fanns alltid med i synen på världen vare sig det gällde mellanmänniska relationer, rättsskipning eller samhällsskicket. Hon åskådliggör den dåtida uppfattningen att ”samhällets välgång i allmänhet var beroende av en särskild social och religiös ordning och harmoni samt av sämja på alla plan i samhället”. Detta härleder Oja ifrån Religionsplakatet 1663.¹¹ Således kan vi konstatera att den tidigmoderna personliga hedersmentaliteten inom bondeståndet härrör från en intern socio-hierarkisk splittring samt kyrkliga påtryckningar om att verka för harmoni.

Effekterna för det sociala anseendet och den materiella statusen gav naturligt nog större utslag ju högre upp i ståndssamhället en individ befann sig. Peter Englund visade i sin avhandling *Det hotade huset* hur adeln motiverade sin särställning gentemot andra grupper med just ära och heder.¹² Heder saknade dock inte betydelse för allmogen, vilket kommer att påvisas. Troligen härstammar tankemönstret om en betydande majoritet av den dåtida svenska befolkningen som en homogen grupp ifrån indelningen i fyra stånd. Alla som inte var adel, präster eller borgare var bönder. Det gällde oavsett

⁹ Heikki Ylikangas, *et al.* ”Family, state and patterns of criminality. Major tendencies in the work of the courts, 1550–1850” i Eva Österberg & Sølvi Sogner (red.), *People meet the law: control and conflict-handling in the courts: the Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* (Oslo 2000) s. 79–83.

¹⁰ Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget.* (Uppsala 2000) s. 30–31.

¹¹ Linda Oja, ”God enighet, sämja och kärlek uti landet”, i Anu Mai Köll (red.) *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna* (Stockholm 2000) s. 17–18, 63–64.

¹² Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm 1989).

om du var dräng, fördelshjon, backstugusittare, eller en ekonomiskt och socialt högt stående bonde med stora egna resurser. Naturligtvis fungerar det inte att likställa sådana grupper eftersom samma stratifiering som förekom i samhället i stort också existerade inom bondeståndet, från rika storbönder med nära band till adel och präster, till de fattigaste backstugusittarna och inhysesshjonen. Med det sagt följer det sig naturligt att påpeka att resultaten i denna uppsats berör vad vi kan kalla för en socio-ekonomisk medelsläkt inom bondeståndet. Stora drag återfinns dock sannolikt hos både högre och lägre inom bondeståndet.

Utöver att hedern betingades av social hierarki styrdes den även av kön och civilstånd. Marie Lindstedt Cronberg påpekar i sin avhandling *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880* att förlorad ära för män innebar att de inte längre var betrodda i samhället. Därmed blev hans ord och löften verkningslösa och han fick inte längre delta i byns eller socknens kollektiva samliv och beslutsfattande. Den gifte mannen, husbonden, förlorade också sin trovärdighet som representant för sin familj och sitt hushåll. ”Den manliga äran handlade till stor del om att inte kränka andras rätt i vardagslivets sysslor och att visa respekt för andras egendom”. Även kvinnornas heder bars upp av det som nämns av citatet men de hade dessutom sin sexuella heder att tänka på – något som inte tycks ha någon motsvarighet för män vilket sätter den patriarkala grunden för dåtidens hedersmentalitet. De kvinnor som bröt mot denna hederskodex kunde förvänta sig förakt inte bara från män utan också från kvinnor. Lindstedt Cronberg menar vidare att konstruktionen av den kvinnliga äran gjorde den i huvudsak personlig medan mannens heder också påverkade och påverkades av släkten.¹³

Hushåll, familj & släkt

I och med centralmaktens framflyttade position under 1600-talet förflyttades också makten över seder och traditioner från den lokala sfären till överheten men det öppnade även för mer individualistiska tolkningar. Det menar Malin Lennartsson i inledningen till sin bok *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*.¹⁴ Inom hedersforskning drivs tesen att vad som avgörs som nyttigt eller skadligt för hedern oftast grundar sig i seder och traditioner. Huruvida dessa sedvänjor som uppkommit utan direkta hedersbetingelser höras korrekt kan därför komma att påverka synen på vad som är hedersamt och icke. Detta gör att seder och traditioner har en naturlig koppling till hedersbegreppet varför även heder kan antas ha blivit mer individualiserat under 1600-talet.

Ett bra sätt att beskriva 1600-talets vardagsliv är med hjälp av hustavlan. Begreppsmässigt bör den dåtida familjen förstås som husbonden samt maka – alltså husmor – och hemmavarande barn medan hushållet även inkluderade eventuellt tjänstefolk. I hustavlan gavs husbonden makt över de som bodde i hans hushåll men ålades också

¹³ Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*. (Lund 1997) s. 247–248.

¹⁴ Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Lund 1999) s. 14.

förpliktelser. Hans personliga heder kunde stå på spel om det förekom oegentligheter i hushållet eftersom det var husbondens plikt att se till att hans hushållsmedlemmar skötte sig. Hustavlan ger också mer specifika instruktioner om förhållandet mellan man och hustru och i forskningen förekommer ofta tolkningar av hustavlan som gör gällande att den stadfäste mannens överordnade position gentemot hustrun. Lennartsson menar att det förvisso är sant men att det går att nyansera genom den ömsesidighet som omnämns i hustavlan men som sällan nämns i forskning. Det är inte enkom så att hustrun skall vara mannen underdånig utan mannen har också skyldigheter gentemot hustrun.¹⁵ Mannens makt var dock total i lagskrifterna. Kvinnan behövde godkännande från den man som stod henne närmast för att få agera i många olika situationer. Dock tycks inte lagens bokstav givits reell tyngd i detta hänseende då det genom tid och rum ges prov på högst varierande förhållningssätt till kvinnor från rätternas sida.¹⁶

Eftersom syftet med studien är att undersöka släkthederns betydelse i det tidigmoderna Sverige blir människors interaktioner och tankemönster av naturliga skäl relevanta. För att kunna tala om släktheder krävs också en kontext av släktskapets betydelse på en mängd skilda plan. Såväl de eventuella känslomässiga kopplingar som släktskapet medförde som de ekonomiska och statusmässiga effekter en individ kunde förvänta sig av ett specifikt släktskap är relevanta. Här får också ett begrepp som ”släktkänslor” sin relevans.

En del forskare har menat att föräldrar inte investerade några känslor i de små barnen på grund av den höga barnadödligheten i det förindustriella Europa. Andra har hävdat att det var först under 1800-talet som känslor gavs någon betydelse vid äktenskapsbildning. Att förtroliga känslor inom familj och släkt skulle uppstått ur tomma intet i och med den industriella revolutionens välståndsökning ställer sig historikern David Gaunt skeptisk till. Han visar hur kärlek tillskrivits signifikans såväl under 1500-talet som 1700-talet, också inom bondeståndet.¹⁷ Det bör dock tilläggas att den typ av släktkänslor som är relevant för min undersökning, mellan exempelvis morbror och systerson eller mellan vuxna syskon, förefaller vara ett klen utforskat område.

En ytterligt viktig del att ha med sig rörande tidigare forskning är föreställningen om att den tidigmoderna människan i huvudsak var en kollektiv varelse. Enligt den tolkningen var det inte förrän under det sena 1700-talet som individen gavs större utrymme.¹⁸ Ett underliggande syfte för uppsatsen är att kontrollera rimligheten i en sådan tolkning genom att försöka undersöka släkthedern kollektivt såväl som individuellt. Ett sätt att göra det är att använda Pitt-Rivers teori om individer i grupp kopplat till heder. Han menar att en grupp alltid innehar kollektiv heder och dess individuella medlemmars agerande påverkar hur den hedern ser ut. Samtidigt påverkas medlemmarnas individuella heder av den kollektiva. Dessutom finns det oftast en huvudperson, mer eller mindre formellt utsedd av andra eller av sig själv, i vilken en större del av den kollektiva

¹⁵ Lennartsson (1999) s. 21–24.

¹⁶ Maria Sjöberg, ”Kvinnans sociala underordning – en problematisk historia. Om makt, arv och giftermål i det äldre samhället”, i *Scandia* 63:2 (1997) s. 165–166.

¹⁷ David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (Malmö 1983) s. 51–53.

¹⁸ Louise Berglund & Agneta Ney, *Historikerns hantverk. Om historieskrivning, teori och metod* (Lund 2015) s. 112.

hedern investeras.¹⁹ Pitt-Rivers resonemang kan därför användas för att undersöka om någon framstår som en ledargestalt inom släkten. En hypotes sprungen ur detta är att gruppen, i detta fall släkten, delar en kollektiv heder som påverkar och påverkas av de individuella medlemmarna. Härigenom blir det naturligt att undersöka källmaterialet utifrån hur individens, hushållets och släktens heder framställs såväl inom släkten som utifrån rättens och det lokala samhällets perspektiv. Dessutom - framträder en huvudman för släkten? Och i så fall är dennes påverkan på och av släkthedern större än övriga medlemmars?

Som undertiteln till undersökningen anger så är denna studie mikrohistorisk såväl som lokalhistorisk. Den berör släktmedlemmar som levde och verkade inom ett snävt avgränsat geografiskt område. Den mikrohistoriska aspekten har kommit till på grund av min vilja att kringgå de fastlagda normsystemen kring tidigmodern heder och även försöka identifiera det individuella handlingsutrymmet i källmaterialet. Jag hoppas därmed så djupt som möjligt kunna undersöka hur man inom en släkt uttryckte sig kring heder. Med den lokalhistoriska infallsvinkeln vill jag behandla det motsatta – alltså ett utifrånperspektiv på hur folket som levde runt omkring släkten formulerade sig om dess heder. Såväl den lokal- som den mikrohistoriska forskningen har fått utstå kritik på grund av sin bristande generaliserbarhet. Jonas Lindström menar i sin avhandling om stratifiering i det svenska bondesamhället att undersökningar som ämnar svara på frågor av den här sorten helt enkelt måste skalas ner på rätt nivå. Även om resultaten inte är generaliserbara på något enkelt sätt så uppkommer de inte i ett vakuum, menar han. Ny empirisk kunskap på lokalnivå kan mycket väl förändra den stora bilden, och vice versa.²⁰ Mikrohistoria har ofta angripits samhällshistoriskt då nationen som sammanhållande bild av det förflutna ansetts hotad. Det hotet är naturligtvis reellt då nationen normalt sett inte är relevant för vare sig frågor eller svar inom mikrohistoria.²¹

Historiografiskt har mikrohistoria ofta behandlat mentaliteter som ett sätt att genom många små pusselbitar skapa sig en större bild. Just därför har kritiker menat att mentalitetsforskning generellt varit alltför upptagen med att söka strukturer och därmed missat aktörskapet.²² Mitt försök går istället ut på att genom den tidigare forskningens utpekade strukturer se aktörskapet som formade mentaliteten. Ett sätt att göra det är genom att införa begreppet maktrelationer vilket i sin enklaste form kan beskrivas som att någon får sin vilja igenom emot någon som önskar motsatsen. Vidare kräver utövandet av makt alltid att en större del av någon resurs mobiliseras än vad motparten förmår.²³ Därför blir det ett effektivt angreppssätt för att undersöka släkten hierarkiskt. Dessutom faller det sig naturligt att med utgångspunkt i dagens syn på hederskulturer också blanda in maktrelationer.

¹⁹ Pitt-Rivers (1968).

²⁰ Jonas Lindström, *Distribution and differences. Stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620–1820* (Uppsala 2008) s. 25.

²¹ Anders Florén & Henrik Ågren, *Historiska undersökningar. Grunder i historisk teori, metod och framställningsätt* (Lund 2006) s. 153.

²² Florén & Ågren (2006) s. 152.

²³ Florén & Ågren (2006) s. 151.

Makt görs även relevant genom den diskussion om socio-ekonomins betydelse för heder som fördes tidigare. Eftersom den här undersökningen nästan uteslutande behandlar hederns betydelse för bondeståndet utgör maktrelationer en rimlig analysmodell. Makt kan användas för analys mellan ståndsgupper i tidigmodern tid men också mellan exempelvis släktingar och beroendeställningen mellan husbonde och dräng, etc. Dessutom fungerar makt som analytisk modell mellan icke-individer, som släktgrupper, eller mellan olika instanser i rättsväsendet. Därav är det också relevant att fråga sig hur hedersangrepp skildras i förhållande till makt i källmaterialet.

Hederns källa

Valet att i första hand analysera rättsligt material har sin grund i att den nordiska hederskulturen under 1600-talet framstår som påtagligt legalistisk. Oavsett om det gällde ärekränkande beskyllningar, sin plats i arvsordningen, eller hustrumisshandel så drogs det inför rätta.²⁴ Källmaterialet, vilket utgörs av rättegångsmål i Simtuna häradsrätt under åren 1685–1687, lämpar sig sålunda väl för en undersökning av heder. Gemensamt för de annars vitt skilda målen i källmaterialet är att jag sorterat ut fall som rör en och samma släkt. Förutom en större rannsaking gällande lägersmål avhandlas mål gällande köp/försäljning av egendom, förtal och okvädningsord, arvsdispyter, etc. Därutöver innefattas ett mål rörande störande av kyrkofriden vilket behandlas utifrån sex stycken vittnesskrifter samt en promemoria rörande gärningsmannen och hans mor.

Jag bedömer släkten som relativt genomsnittlig inom bondeståndet såväl ekonomiskt som statusmässigt vilket i sig självt medför en viss generaliserbarhet. Även om släkten är inblandad i anmärkningsvärda händelser under perioden menar jag att det har mer att göra med omständigheter än att släkten skulle vara särskilt unik. Ingen av släktens medlemmar innehar något lokalt ämbete. Dock är en av systrarna i generation II (se under rubriken ”Släkttavla” nedan) omgift med en av de sittande nämndemännen.

Tidsmässigt görs avgränsningen till åren 1685–1687 vilket har sin förklaring i att det är en stormig tid för såväl den här släkten som den lokala scenen i stort. Det bör i sammanhanget nämnas att jag inte bara letat igenom materialet efter de mål som handlar om just denna släkt. Efter avgränsande metodik har jag gått igenom texten på två sätt. Dels söktes texten igenom efter explicita omnämmanden av heder och det i kontexten synonyma ära i direkt anknytning till släktens medlemmar. Det kan röra sig om handlingar, ord, åsikter, omnämnda tankar eller annat. Dels söktes också efter de mer implicita hederskontexter som inte nämns uttryckligen utan som bara kan förstås som hedersbetydande utifrån sin kontext. Exempelvis talar en kvinna i materialet om hur hon, som husmor, fråntagits gårdens nycklar av sin man.²⁵ I sin kontext bör detta förstås som ett grovt angrepp mot kvinnans heder eftersom gårdsnycklarna, i den strikt

²⁴ Gudrun Andersson *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal* (Uppsala 1998) s. 36–37.

²⁵ Landsarkivet i Uppsala [ULA], Simtuna Häradsrätts arkiv [SH], Dombok vid ordinarie ting 8 [AIa:8], 1686 sommaring.

hierarkiskt patriarkala stormaktstiden, var enormt symboliskt viktiga för bondhustruns makt och status.²⁶

Vänderstasläktens heder – individuellt och kollektivt

I allmänhet var 1680-talet en stökig tid. En lång rad krig var avslutade (senast ”Skånska kriget” 1675–1679) vilket resulterat i att såväl Sveriges statsfinanser som befolkning var kraftigt ansträngda, i synnerhet bondebefolkningen. Därav tillkom år 1682 reduktionen för att få in pengar, och indelningsverket som ett led i att förse militären med kontinuerlig manskapsförsörjning.²⁷ Oroligt var det också i en liten uppländsk socken med namnet Frösthult. Där och i dess omedelbara omgivning (främst i grannsocknen Simtuna) skedde flera extraordinära händelser under 1680-talet. Som exempel kan nämnas en tvist om bete mellan två lokala makthavare (länsman och häradshövding) som eskalerade till ett storskaligt byråkratiskt krig där såväl kyrkoherdar som landshövding drogs in i tuppåktningen. År 1684 hade dessutom ett horribelt hustrumord ägt rum i byn Gästre. Den familj jag undersöker var på olika sätt inblandad i många av häradets rättsfall under perioden. Syskonen i generation II härstammar från byn Vändersta i Simtuna socken (där flera fortfarande bodde vid tiden för händelserna) varifrån släkten fått sin benämning. De övriga bor i Gästre i grannsocknen Frösthult där också huvuddelen av händelseförloppet utspelade sig.

I källmaterialet förekommer också andra släkter som frekvent står inför tinget men jag har fokuserat på denna av två anledningar. Dels rör det sig om material som jag är väl förtrogen med och dels är det ovanligt att hitta ett mål där så stora delar av en och samma släkt kommer till tals inför rätten.²⁸ Ovanlig är också den relativt jämna könsfördelningen vilket gör resultaten rörande släktens heder mer generaliserbara då de inte bara är en frukt av mäns hederstänkande. De patriarkala strukturerna påverkade dock naturligtvis även kvinnors hedersmentalitet.

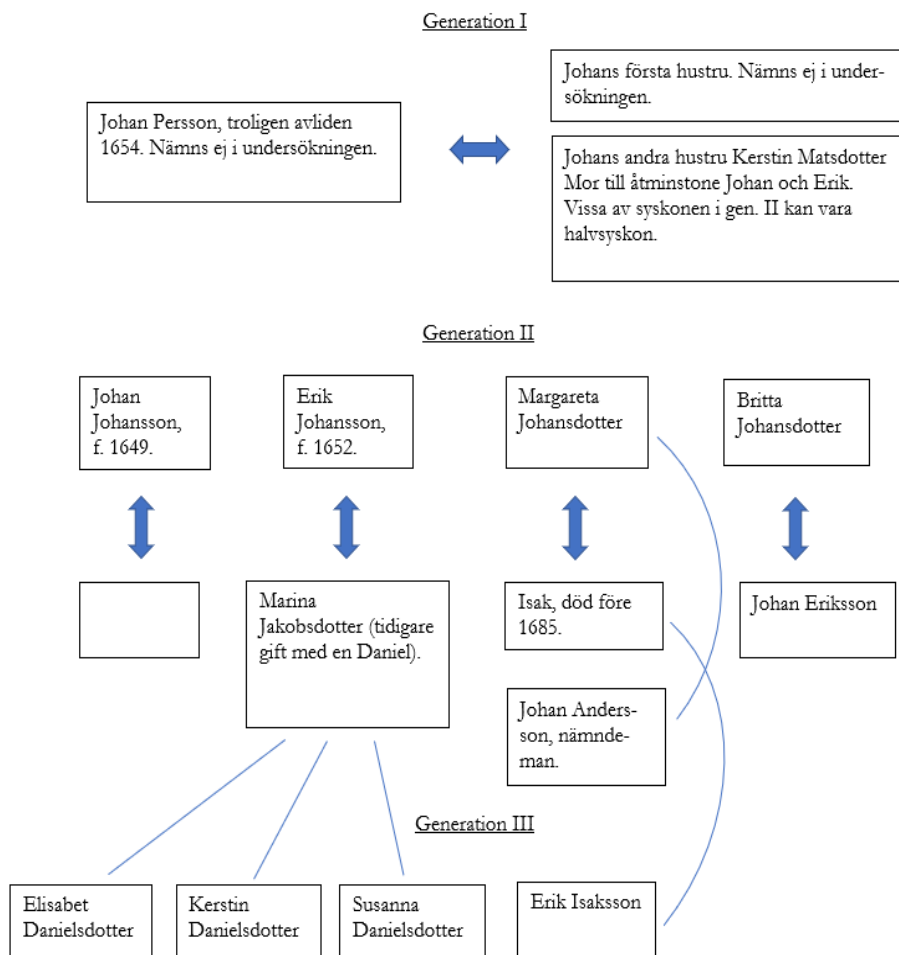
²⁶ Kekke Stadin, ”Stormaktskvinnor”, i Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson (red.) *Makt & Vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid* (Stockholm 1993) s. 178–180, 183–184; Gaunt (1983) s. 45.

²⁷ Thomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska sambället 800–1720. Klerkernas och adelns tid* (Lund 2003) s. 450–461.

²⁸ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

Släkttavla

Stavningen av namnen är moderniserad

Ett nyfött barn sätter hedern på prov

Den 14 maj 1686 ställdes en piga och en dräng inför Simtuna häradsrätt i Norrby sockenstuga. Framför sig hade de häradshövdingen och hans nämnd och runt sig delar av häradets invånare. Anledningen till att pigan, Susanna Danielsdotter, stod där den dagen var att hon en månad tidigare fött ett barn trots att hon var ogift. Drängen, Erik Isaksson, nekade men Susanna menade att han var den ende möjliga barnafadern.

Susanna fick stöd av sin yngre syster som vittnade att Erik ska ha försökt locka Susanna i säng med smicker. Pigan hade då påtalat att eftersom drängens mor alltid tyckt illa om henne så kunde hon inte ta Eriks ord på allvar. Erik hade svarat: ”jag achtar intet min Moder i detta fallet”.²⁹ Detta kan till synes vara ett mycket ringa ställningstagande från Eriks sida men vad han de facto säger är att han anser att modern har fel i sin åsikt. I förlängningen kan det därför ses som ett brott mot den gudomliga ordning vilken genom det fjärde budordet stipulerar att han borde hedra sin fader och sin moder. Det kan som sagt tyckas vara en anspråkslös förseelse men då måste vi komma ihåg att 1600-talets världsliga lagstiftning saknade kyrkobalk och därför lutade sig mot just den mosaiska lag där budorden är centrala.³⁰ Även om Eriks uttalande inte var av direkt brottslig magnitud så slog det säkerligen an en sträng av ogillande hos många av åhörarna.

Erik menade sig alltså inte kunna vara far till Susannas barn och hävdade dessutom att han visste vem den riktige barnafadern var. Han pekade ut Susannas egen styvfar, och tillika sin egen morbror, Erik Johansson.³¹ Därmed fick också målet en helt annan betydelse eftersom det möjliga straffet (ur världslig lags synvinkel) gick ifrån böter till dödsstraff. En sexuell förbindelse mellan styvfar och styvdotter på den här tiden räknades nämligen, trots bristen på blodsband, som blodskam. Detta beror på den dåtida synen på släktskap genom äktenskap där makens/makans släkt efter ingånget äktenskap likställdes med den egna blodssläkten.³² I sin tur säger detta också naturligtvis en del om dåtidens släktbegrepp i allmänhet. David Gaunt talar i sin bok *Familjeliv i Norden* om det traditionella sättet att se på släktskap som ett i huvudsak socialt band och inte grundat på biologi. Han lyfter bland annat fram ansökningar som gjorts till kungen i anledning av tänkta äktenskap mellan kusiner.³³ Med detta i åtanke bör vi alltså förstå den sociala anknytningen som viktigare än de biologiska banden i det tidigmoderna vardagslivet. Det är därför ett rimligt antagande att många av de närvarande vid tinget redan vid en sådan anklagelse fick en negativ bild av släktens heder.

När Erik Isaksson tillfrågades varför han trodde att den mannen var barnets rätte far svarade han att han hört det ryktet av Susannas egen mor, Erik Johanssons hustru, Marina Jakobsdotter. Hon kallades därför fram som vittne. Även hennes granne och svägerska, Erik Isakssons mor, Margareta Johansdotter, kallades fram eftersom dessa båda hade känt till graviditeten och diskuterat omständigheterna kring den under en

²⁹ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring.

³⁰ Lindkvist & Sjöberg (2003) s. 366.

³¹ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring.

³² Lennartsson (1999) s. 294.

³³ Gaunt (1983) s. 236–237.

längre tid. När Margareta skulle svära sin ed för att avlägga vittnesmål var rätten först tveksam. Kunde hon verkligen vara ett lämpligt vittne i det här fallet då såväl hennes son som hennes bror nu var anklagade? Att hennes man, Erik Isakssons styvfar och Erik Johanssons svåger, var en av nämndemännen diskuterades däremot överhuvudtaget inte.³⁴ Efter att häradsrätten frågat den närvarande allmogen kom de fram till att Margareta var ”en hederlig bondehustru” och hade ”gott loford” varför hon bedömdes kunna vittna sanningsenligt.³⁵ Här vill jag dock mena att det finns fog för att ifrågasätta allmänhetens vittnesbörd. I en tid då stora delar av befolkningen någon gång befann sig inför rätta (av vilken anledning det vara månne) var det naturligtvis oklokt att utmåla hustrun till en av nämndemännen som något annat än tillförlitlig, i synnerhet som de tillfrågades sanning inte avkrävdes under ed och det därmed inte förelåg någon direkt risk för deras själs framtid om sanningen undanhölls en aning. Margareta hade kunnat anses hedervärd och vittnesgill just för att hennes man satt i nämnden. Det är därför intressant att hon värderas hedersmässigt på helt egna meriter. Det är lätt att missta ovanstående stycke för ett bevis för individualistisk hedersuppfattning när det i själva verket lika väl kan handla om rättens medvetna val. Genom hela rättsprocessen undviks omnämmandet av hennes relation till nämndemannen vilket tyder på att man inte ville att hovrätten skulle känna till den detaljen. Sålunda visar rätten att det i det här fallet är viktigt att hennes heder – grunden för att hennes vittnesmål skall ses som trovärdigt – inte beror på någon annan än henne själv. Detta, menar jag, hänger mycket väl samman med tidigare forsknings motstånd mot att okritiskt ta emot dåtida lagtexters syn på kvinnan som omyndig och alltid beroende av närstående män.³⁶

Svägerskorna vittnar att runt allhelgonadagen år 1684 hade Erik Johansson begett sig med styvdottern till den närliggande staden Enköping och varit borta över två nätter. Redan då verkar Marina haft misstankar eftersom hon för svägerskan då talade om de bortresta som ”horepaket” och dottern som ”uthskiämbd hora”. Det förstnämnda, menade Marina, hade bara flugit ur henne och hon hade inte menat något med det. Att hon kallat sin dotter för utskämd hora försvarar hon med att i egenskap av mor kunde hon kalla sitt barn vad hon ville.³⁷ För studiens del ligger inte intresset här så mycket i vilka ord som användes utan i moderns motivering till att hon benämner sin dotter så. Motiveringen pekar på en tydlig maktrelation mellan avkomma och förälder där även barnets individuella heder är något som modern rör över efter eget tycke och smak. Jag vill mena att detta stycke tydligt visar att Marina ser heder, åtminstone den kvinnliga sexuella, som i grunden individualistiskt betingad. Hon tar tydligt avstånd från dotterns hävdade snedsteg så att hennes egen heder inte ska befläckas därav.

Att ärelöshet var något smittsamt har Marie Lindstedt Cronberg visat bland annat genom seden att män som drack ur samma kanna bekräftade varandras heder. Om någon drack ur samma kanna som en som sågs som ohederlig blev också den personen

³⁴ ULA, SH, AIa:8, 1685 sommarting.

³⁵ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

³⁶ Gudrun Andersson Lennström, ”Makt och myndighet. Kring 1686 års lagkommission och kvinnans vardagsmakt”, i Gudrun Andersson Lennström & Marie Lennersand (red.) *Sprickor i muren. Funktion och dysfunktion i det stormaktstida rättssystemet* (Uppsala 1994) s. 5–6.

³⁷ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

allmänt sedd som ohederlig. Därför var det också väldigt noga att hålla sig uppdaterad vad gällde vilken hedersstatus ens umgängeskrets för tillfället hade. För sådan information var tinget ett av de främsta forumen.³⁸

Vid påsk 1685 hade svägerskorna åter talats vid och Marina klagade till Margareta att hon nu sov i stallet eftersom sängen var upptagen av hennes man och dotter. Hon ska sedan ha sovit i stallet mestadels under sommaren. Margareta berättade sedan om en händelse under sensommaren då hon kommit till sin bror i granngården för att bjuda på öl. Då ska Marina ha skrikit på Erik Johansson, med skällsord, och bett honom ta med sin hora och fara åt helvete varpå mannen kört ut hustrun ur huset med ett vedträ i handen. Marina erkänner att det gick till så och enligt vittnena hade hon varit onykter vid tillfället.³⁹ Såväl Margareta som Erik Johansson talar vidare om Marinas alkoholproblem och det går naturligtvis bara att spekulera om varför detta poängteras men högst troligt försöker de därmed ifrågasätta tillräkneligheten i hennes vittnesbörd.

Erik Isaksson, som anklagats som barnets far av Susanna, berättade sedan, stödd av vittnen, om hur han och morbrodern Erik Johansson under påskafton 1686 gjort upp en plan om att Susanna skulle drivas från gården till dess hon erkände vem som var den rätte barnafadern. Detta hade skett under ett besök hos Erikarnas mor, respektive mormor, som bodde i den närliggande byn Karleby. Under vägen hem till Gästre hade de fortsatt prata om den saken då Erik Isaksson frågat sin morbror om han verkligen tyckte det var hedervärt gjort att ange honom när ryktet gick att han själv var far till barnet. Då hade morbrodern blivit arg och sagt åt Erik Isaksson att vara tyst men denne hade ändå fortsatt tala om saken. Till slut hade morbrodern sagt ” gässe betänck dig wäl, om du skall rijda öfwer Bärby skog, (hwaräst rätteplatz är) och see mig dher sätta näsan upp emot dig, du skulle wara lagom glad där åth.” Senare under kvällen hade de åter talat om saken och morbrodern hade då sagt ” gässe icke må du willia, att iag skall hängia mig, mädan du seer derpå, eller göra af med mig, men förr än iag skall sittia på Bärby skog, skall iag springa i Siön, och dränkia mig.”⁴⁰ Detta manipulationsförsök från den äldre Eriks sida tolkar jag som ett försök att skydda såväl personlig som kollektiv heder genom att återta en tänkt släkthierarkisk makt över systersonen. Hot fungerar dock enbart om de tas på allvar. Försöket till att skaffa sig makt genom hot om självmord och påpekandet av vilket straff som väntade vid fällande dom kan därför också ses utifrån en gradering av ohederlighet. Eftersom utfallet i Erik Johanssons båda tänkta scenarier är att han dör så måste det vara något annat än just slutresultatet som påverkar att han ser självmord som ett alternativ där brorsonen tar hans hot på allvar. Rimligen trodde han att den direkta påverkan på hans eftermäle, och släkthederns indirekta påverkan, var mindre negativ vid ett självmord än vid en dödsdom för blodskam. Det handlade alltså i synnerhet om minimering av de negativa effekterna vilket stämmer väl överens med Lindstedt Cronbergs resonemang om att ärelöshet sågs som något som kunde smitta genom anknytning.⁴¹ Med andra ord skulle den efterlevande släktens heder ta mindre skada om han istället begick självmord.

³⁸ Lindstedt Cronberg (2008) s. 122–123.

³⁹ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring.

⁴⁰ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring.

⁴¹ Lindstedt Cronberg (2008) s. 122–123.

Dagarna efter barnafödseln ska ett antal försök att övertala Erik Isaksson till att ta på sig faderskapet ha gjorts. De som främst stod för övertalningsförsöken var Eriks morbror Johan Johansson och moster Britta Johansdotter. Mostern tycks, liksom morbrodern Erik Johansson tidigare, spela på det faktum att det skulle vara en kolossal konsekvensskillnad mellan de båda Erikarnas erkännanden. Hon säger nämligen ”gässe tag uppå dig detta här, det går möjneligen af för dig, så blir intet mehr upror dher om.” Morbrodern Johan Johansson hade däremot ett annat angreppssätt. Han menade sig veta att Erik Isaksson var far till barnet och påstod att Erik legat med Susanna under tiden för höskörden. När Erik kunde motbevisa detta och blev arg över beskyllningen ändrade Johan angreppssätt och sa ”gif dig tillfridz gässe iag är intet kommen hijt på dhe skiäl, att öfwertyga dig något, uthan att säija dig, om du will taga på dig detta, så skall du fåå 200 D:r, innan du gåhr någon värt, och släpp min broor dheruth.” Erik vägrade dock enträget att ta på sig faderskapet och tyckte istället att morbrodern eller mostern skulle erbjuda sina egna söner pengarna mot att någon av dem erkände sig skyldiga. Erik Isaksson menade vidare att Johan Johansson erbjudit honom en del i en gård efter att Erik nekat pengarna men att han sagt nej även till det. Johan Johansson blev tillfrågad om orsaken till att Erik erbjudits pengar, eller gård, och svarade ”iag undte honom det, som min slächtman, sedan hans Mohr, min syster har gjort mig så mycket förtreet”. Även Britta tillfrågades om varför hon försökt få Erik att gifta sig med Susanna varpå hon svarade att ”hon wore en wacker menniskia”.⁴² Erik Isakssons ifrågasättande om varför inte hans manliga kusiner erbjuds pengar eller egendom emot att ta på sig faderskapet är värd en närmare analys. Tidigare, under graviditeten, hade nämligen försök gjorts av olika släktmedlemmar att gifta bort Susanna med en dräng som tidigare, medan han tjänat i granngården i Gästre, friat till Susanna men då fått nej. Den här gången var det istället Susanna som fick nej.⁴³ Kontentan av detta är naturligtvis att det inte var viktigt för någon av släktingarna i generation II vem Susanna gifte sig med så länge hon blev gift och barnet därmed kunde hävdas vara den nyblivne makens. Det betyder också att det med säkerhet kan sägas att de äldre släktingarna verkligen såg till släktens heder och att den var en viktig grund vid beslutsfattande. Genom de tidigare anförda resonemangen om anknytning och närhet i förhållande till hedersförlust ville man knappast själv plantera anklagelserna om ohederlighet alltför nära. En systerson gick bra men knappast de egna sönerna.

Även Susanna, som för övrigt inte förekommer mycket i protokollet, försökte indirekt få Erik Isaksson att ta på sig faderskapet. Hon bad nämligen grannhustrun Anna att tala med sin måg Samuel om han kunde få Erik att ta på sig faderskapet. Om han lyckades med övertalningen lovade Susanna att han skulle få en harv för besväret.⁴⁴ Även här tydliggörs alltså resonemanget ovan om närhet. Susanna försöker använda sig av en avlönad bulvan i övertalningsförsöket mot Erik Isaksson för att distansera sig ifrån honom. Hade hon själv försökt övertala honom hade han med säkerhet redogjort för detta på tinget.

⁴² ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

⁴³ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

⁴⁴ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

Rätten frågade även om anledningen till syskonens besök i Gästre och om de hade hört ryktet om brodern Erik Johansson innan de åkte. På det senare svarade Britta ”ja” och Johan ”nej” vilket får anses en aning märkligt eftersom de bodde grannar, var syskon, och ryktet gällde deras bror. Särskilt då de båda, enligt vittnen, senare försökt skydda samme bror. De båda tillfrågades vidare om Erik Johansson hade bett dem att försöka övertala systersonen till faderskapet men till det nekar båda bestämt.⁴⁵ Här finns det rimligen tre möjliga anledningar till att de båda nekar. Deras bror kan ha bett dem om det men de vet att det skulle göra att han framstod som skyldig eller så har han inte bett om det utan de har på eget bevåg agerat för att skydda släktens heder. Alternativ tre är att de båda talar sanning och att det inte fanns några bakomliggande planer. Detta sista förefaller dock, i sin kontext, som ganska orimligt. Troligare är något av de två första alternativen vilka båda kan anses vara försök till att skydda släkthedern. Båda lögnalternativen leder oss in på konceptet med heder och ärlighet då den norske historikern Erling Sandmo visat en tidigmodern koppling däremellan. Oavsett socialt skikt tycks tankegången att ”den som var ärbar [hederlig] också var ärlig” haft starkt stöd.⁴⁶

Margareta Johansdotter vittnade också om hur den anklagade Susannas syster Elisabeth en dag kommit till henne och att de då talat om Susannas graviditet. Margareta skall då ha sagt att hon önskade att det var hennes son Erik och inte brodern som var far till barnet som ryktet gått. Detsamma hade hon senare sagt till Susanna. Några dagar senare ska Erik Johansson själv ha besökt sin syster och bett att få tala med Erik Isaksson. När systemen frågat vad de skulle prata om hade brodern svarat: ”Jag vill sätta Erker min lilla Flicka, och alt det iag äger i händer”. Vidare menade Margareta att hon och den anklagade brodern alltid kommit väl överens och att hon själv var enda anledningen till att hennes son kommit i tal som barnafader, eftersom hon hellre sett det vara sant än om hennes bror.⁴⁷ Margaretas hävdande att hon hellre ville att sonen skulle vara skyldig kan grunda sig i släktskapskänslor till sin bror och/eller en släkthederstanke eftersom släktens heder inte utsattes för fara om Susanna och Erik giftes samman. Det för undersökningen mest intressanta i ovanstående stycke är dock det faktum att Margareta utfrågas om hon kommer överens med sin bror. Den frågan får inte de syskon som tydligt står helt på den anklagade broderns sida. Jag tolkar detta som att rätten och samhället i stort förutsatte att syskon försvarade varandra i en dylik situation även om det innebar att tänja på sanningen vilket såväl Johan som Brita sannolikt gjorde.

Marina Jakobsdotter, Erik Johanssons hustru, utfrågades om grunderna till hennes anklagelser emot dottern och mannen varpå hon menade att det ”ginge henne hårt till hiertat, att hennes man wore komen i sådant taal”. Hon hade aldrig kommit på dem med något olagligt utan den främsta anledningen till hennes misstankar var att mannen tagit gårdens nycklar ifrån henne och istället anförtrott dessa till Susanna. Rätten frågade då Erik Johansson varför han tagit nycklarna och han förklarade att det berodde

⁴⁵ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

⁴⁶ Erling Sandmo, *Voldsamfunnets undergang. Om disciplineringen av Norge på 1600-tallet* (Oslo 1999) s. 77.

⁴⁷ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

på att hustrun helt enkelt förskingrade gårdens tillgångar för att bekosta sitt alkoholmissbruk. I protokollet står också följande förklarande mening: ”H: Marrina har den odygd, som allom är å denne orten bekant, att hon dricker sig drucken, och ställer sig som hon eij wore alldeles klook.” Tydligt var det alvarligt eftersom Erik Johansson ofta tänkt be häradsrätten förbjuda folket i bygden att handla med henne ”men sig ey welat giöra det för blygsamheet skuld”.⁴⁸ Citatet om blygsamhet är hedersmässigt relevant. Jag tolkar det nämligen som att han inte velat offentliggöra hustruns missbruk på tinget eftersom det skulle påverka hans sociala status och heder i bygden. Detta har egentligen lika mycket att göra med hans husbonderoll som rollen som äkta man. Hus-tavlans normsystem stipulerade att husbonden åtlyddes. Samtidigt var det också husbondens uppgift att se till att så var fallet. En husbonde som inte hade pli på sina underlydande och åtnjöt respekt i hushållet riskerade sin heder.⁴⁹ Därför drog sig Erik Johansson naturligt nog för att gå till tinget med hustruns missgärningar trots att det var hans enda sätt att återupprätta hedern. Samtidigt ser vi i citatet innan att hennes alkoholism ju redan var ”allom bekant” och senare i protokollet: ”Att denne hans uthsagu ware icke osann, wiste både Grannar och hans wänner, att wittna, och hustrun tillstod sin swagheet i detta måhl.” Mest troligt är att det var känt inom en lokal sfär sett från Gästre (där paret bodde) men inte, åtminstone i Eriks förhoppning, i hela häradet. Därmed skulle hans anledning till att inte gå till tings med sina hustruliga besvär vara ämnat att rumsligt begränsa kännedomen om hans oförmåga att uppehålla sin husbondeliga heder.⁵⁰

Mot slutet kommer häradsrätten till en resolution i punktform för och emot Erik Johanssons skuld. De punkter som talar för hans oskuld och är relevanta för undersökningen är punkt 5 – att ryktet om Erik Johansson härrör från hustrun Marinas misstankar efter att hon blivit fräntagen nycklarna och punkt 7 – att samma Marina oftast varit onykter när hon beskyllt mannen och dottern för oegentligheter.⁵¹ Det har klargjorts att Marina hade grava alkoholproblem vilket gör att hennes heder, och därmed hela hennes vittnesbörd, med fog kan ifrågasättas. Till hans nackdel framförs, för det första, att hans hustru ofta omtalat sina farhågor till svägerskan Margareta Johansdotter och synnerligen resan till Enköping är misstänkliggörande enligt rätten. Punkt två och tre på den listan är de faktum att hon anklagat honom ”i ögonen” och att hon ”ligger ifrån honom”. För det fjärde anses att Margaretas vittnesbörd bör tillskrivas mycket förtroende på grund av hennes erkänt ”goda lefwerne, och enigheet med denne brodern”. Som punkt sju och åtta tar man upp det höggradigt misstänkta i att morbrodern Johan erbjudit Erik Isaksson pengar eller hemmansdel och att Susanna erbjudit en harv till grannens måg om denne kunde få Erik att ta på sig faderskapet. Den tolfte punkten anspelar på Johan Johanssons oförmåga att berätta sanningen eftersom han vid flera tillfällen vittnat en sak men snart ändrat sig då han blivit överbevisad. Även systemen

⁴⁸ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

⁴⁹ Lennartsson (1999) s. 21–23.

⁵⁰ Resonemanget om lokala kontaktsfärer och tingets betydelse för ryktesspridning och nyhetsförmedlare är främst hämtat från avhandlingen *Den lokala scenen* av Örjan Simonson.

⁵¹ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommarting.

Britas heder ifrågasätts på samma vis under punkt fjorton.⁵² Det nämns också att Johan hade en långvarig schism med sin syster Margareta Johansdotter, Erik Isakssons mor.⁵³

Ett år senare, vid Simtuna härads sommaring, den 14:e juni 1687, kom målet slutligen till ända. Susanna Danielsdotter hävdade fortfarande med bestämdhet att Erik Isaksson var fadern och han nekade lika bestämt. Häradsrätten dömde dem ändå till slut att böta för lägersmål och remitterade dem till kyrkoplikt. I ilskan över domen beskyllde Erik Susannas syster Kerstin Danielsdotter för att ha legat med fem män och att hon ”wore ej bättre änn Sussanna”. Rätten bad om bevis varpå Erik snabbt ångrade sig och bad om ursäkt för beskyllningen.⁵⁴ Eriks angrepp mot systrarnas sexuella heder relaterar till kvinnlig heder i allmänhet och begreppet mökränkning i synnerhet. Enligt det dåtida synsättet hade det juridisk betydelse huruvida kvinnan ifråga var oskuld eller ej när det lagförda lägersmålet begicks, åtminstone fram till 1683 då en kunglig förordning upphävde mökränkingsparagrafen.⁵⁵ Tyngre vägde dock anklagelserna mot de båda systrarna som hedersförsvagande och som visats tidigare vägde heder tungt när vittnesmål värderades. Som Lindstedt Cronberg visat var dåtidens mest effektiva sätt att angripa en kvinnas heder att ge sig på hennes sexuella ära.⁵⁶

Sammanfattningsvis kan sägas att den enda av den vittnande släkten som inte påverkar släktens heder negativt enligt Pitt-Rivers modell är Susannas yngre syster Elisabet. Bland de andra haglar anklagelser om lögner och mutförsök såväl som utomäktenskapligt sex och till och med incest. Vad som är sant och vad som är falskt rörande anklagelserna är omöjligt att svara på men det är ett rimligt antagande att synen på släktens heder blivit skamfilad hos samtliga åhörare. Vad gäller den individuella hedern hos de olika parterna vållade den tydligt huvudbry för rätten.

Eftersom ingen konklusion kunde nås i den ursprungliga rannsakingen så överlade häradsnämnden frågan om Susanna och Erik Johansson borde fängslas till nästa tings-tillfälle då frågan skulle återupptas. De släpptes fria men man ansåg sig behöva någon som gick i god för att de skulle infinna sig nästa gång och inte fly. Erik Johanssons bror Johan – samme Johan som man under punkt tolv i resolutionen omtalat som en person som man inte kan lita på – fick förtroendet efter orden: ”om min bror ey inkommer, så skall iag stå i hans ställe”.⁵⁷ Detta tillsammans med mycket annat gör Johan till en nyckelperson som med fördel kan undersökas som ett eget fall.

Släktens ledande gestalt?

I den första delen av undersökningen menar jag att Johan Johanssons position inom släkten, åtminstone vad dess heder beträffar, kan likställas med en huvudman. Han är drivande i försvaret av brodern trots att det aldrig talas om någon syskonkärlek dem

⁵² ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring.

⁵³ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring. Se också: ULA, SH, AIa:8, 1685 vinterting; ULA, SH, AIa:8, 1686 höstting; ULA, SH, AIa:9, 1687 höstting.

⁵⁴ ULA, SH, AIa:9, 1687 sommaring.

⁵⁵ Lindstedt Cronberg (1997) s. 240–241.

⁵⁶ Lindstedt Cronberg (1997) s. 247–248.

⁵⁷ ULA, SH, AIa:8, 1686 sommaring.

emellan på det sätt det talas om Erik Johansson och Margareta. Den mest logiska förklaringen till hans ihärdiga försvar av brodern torde därför vara släktheder. Pitt-Rivers menar att en grups heder påverkas av de individuella medlemmarnas aktioner, och vice versa, samt att i de fall det finns en huvudman så är dennes påverkansgrad större än de andras.⁵⁸ Detta gör det relevant att undersöka Johan Johanssons förehavanden lite närmare för att se om han även i andra sammanhang tycks ha en huvudmannaroll inom släkten.

Året innan, vid Simtuna härads vinterting 1685, ställdes Johan Johansson till svars angående en del arvejord i den gård i Vändersta som han bebodde och brukade. Den kårande parten, en kusinmake, uppvisade såväl köpebrev som tidigare häradsdom men Johan hävdade envetet att han hade rätten till jorden. Som stöd åberopade Johan en annan häradsdom, men när denna undersökts av nämnden visade den sig överhuvudtaget inte handla om sakfrågan, vilket Johan också tvingades erkänna. Ett manipulativt mönster framträder med tilltagande tydlighet från Johans sida. Därefter ville rätten att Johan Johansson skulle bevisa hur han kommit i besittning av den del av gården han brukade. Johan redogjorde, dock nästan helt utan skriftlig bevisning, för hur han löst in arvejord på sin mors sida. Några av säljarna sade sig fått full betalning medan någon annan nekade till att ha fått något betalt för jorden, utan enbart för lösöret.

Som jag ser det finns det två scenarier gällande de som hävdar att de inte fått betalt. För det första kan det vara så att de faktiskt inte fått betalt vilket gör att Johan i det närmaste kan liknas vid en mycket ohederlig egendomstjuv. För det andra kan det vara säljaren som är ohederlig och ljuger om betalningen. I så fall kan säljaren möjligen rättfärdiga sitt handlande med att Johan ofta varit ställd inför rätta anklagad för ohederlighet, i synnerhet skällsord. Det är troligt att Johans sociala status i bygden påverkats av sådant och kanske kunde han därför, av vissa, ses som lovligt byte. En sådan argumentering görs rimlig genom den koppling mellan heder och ärlighet som jag tidigare visat att Sandmo gjort.⁵⁹

Efter många förklaringar om hur jorden kommit till Johan Johansson menade dock häradsrätten att kåranden var närmare i bördsrätt till jorden. Det bedömdes också att Johan medvetet hade ”afstengt” de andra arvingarna ifrån hemmanet utan att han kunnat bevisa att han faktiskt löst ut dem (även om vissa betalningar bevittnades och godkändes så återstod mer än hälften när sammanräkningen var färdig). Istället ska han genom diverse juridiska krumbukter ha dragit ut på tiden så att de andra tagit ekonomisk skada därav. Ytterligt illa var det att han dessutom inte lagfarit på korrekt vis med något av de många enskilda jordförvärven. Således dömdes också hans motparter till besittningen. Johan lade då in ”wadepenningar” för att ärendet skulle tas upp med högre instans, lagmanstinget, och sköt på så sätt upp saken än en gång.⁶⁰

Tidigare har också Johans osämja med sin syster Margareta nämnts. Dåtidens lokalbefolkning lär onekligen ha känt till den eftersom den dras inför rätta tre gånger under

⁵⁸ Pitt-Rivers (1968).

⁵⁹ Sandmo (1999) s. 77.

⁶⁰ ULA, SH, AIa:8, 1685 vinterting.

loppet av tre år. I det första målet jag undersökt, vid vintertinget 1685, menade dessutom Margareta att det inte var första gången som Johan hade ”henne så öfwerfallit”. Johan bad om ursäkt, utlovade bot och bättring och därmed lät systemen sig nöja.⁶¹ Det löftet höll han emellertid inte längre än till hösttinget 1686. Då är det svågern, och nämndemannen, Johan Andersson som för talan men det är åter systemen som Johan Johansson kränkt. Däri nämns också en skriftlig försäkran som Johan ska ha gjort 1684 om att inte ”bruka skiälsord” emot varken svåger eller syster vid vite om 40 mark silvermynt. Trots detta har han enligt vittnen och egen bekännelse kallat systemen för ”marknatziuf”. Besynnerligt i sammanhanget är att rätten inte tar hänsyn till vare sig tidigare beteende, Johan Anderssons begäran om märkbart straff eller det faktum att Johan Johansson själv skriftligen lovat att inte kränka systemen mer. De dömer honom till att plikta 3 mark silvermynt vilket normalt var straffet för förstagångsförbrytare.⁶²

Ganska exakt ett år senare, vid hösttinget 1687, var det dags igen. Johan Andersson klagade över att Johan Johansson återigen kommit med kränkningar mot honom och hustrun. Den anklagade hade varit på tinget dagen innan och fjärdingsmannen hävdade bestämt att han då beordrat Johan Johansson att vara där även nästa dag. Johan hade lovat att han skulle vara där vid rätt tid. Ändå hade häradsrätten fått vänta en halv dag innan den slutligen gett upp hoppet om att Johan skulle infinna sig. Rätten menade att man hade fog för att döma Johan i sin utevaro men beslutade istället att instämma honom till nästa ting. Emellertid menade man att om han då ”ey med goda inkommer skall han med tienlige medell dijt bringas”.⁶³

Det är naturligtvis en aning märkligt att häradsrätten tycks ha en aldrig sinande tilltro till Johan Johansson, i synnerhet eftersom rätten saknade lagstadgad möjlighet att ta hänsyn till förmildrande omständigheter.⁶⁴ Tilltron hade kunnat förklaras med att svågern och nämndemannen Johan Andersson använt sin möjlighet till påverkan men han hade, vilket nyss tydliggjorts, en avog inställning till Johan. Att svågern var nämndeman kan i sig istället användas som förklaringsmodell. Häradsrätten var nämligen mycket försiktig med att hamna i jävsituationer och försökte med alla medel hålla ryggen fri då de stod under hovrättens överinseende.⁶⁵ Eftersom Johan Anderssons aversion gentemot svågern var känd befanns det kanske säkrare att välja ett lägre straff för Johan Johansson och därmed undkomma anklagelser om jäv. Det är högst osannolikt att Johans milda rättsliga behandling trots sina många tidigare ohederliga handlingar skulle vara unik. Lindstedt Cronberg menar att ”den som hade högt samhälleligt anseende och förtroende även hade de inre, moraliska egenskaper som svarade mot positionen”.⁶⁶ Johan Johansson hade uppenbarligen inte den goda moralen men ändå tycks hans position upprätthållits. Därför vill jag återigen understryka att den tidigmoderna synen på heder och dess effekter är långt mer komplexa än vad som visats i mycket av den tidigare forskningen.

⁶¹ ULA, SH, AIa:8, 1685 vinterting.

⁶² ULA, SH, AIa:8, 1686 höstting.

⁶³ ULA, SH, AIa:9, 1687 höstting.

⁶⁴ Linde (2000) s. 119.

⁶⁵ Linde (2000) s. 118.

⁶⁶ Lindstedt Cronberg (2008) s. 132.

Kontentan av den närmare undersökningen kring Johan Johanssons förehavanden blir i min mening att han inte tycks ha någon sanktionerad överordnad roll inom släkten. En trolig förklaring att Johan är drivande i försvaret av brodern Erik är att dennes egendom riskerade att försvinna ur släktens händer vid hans frånfälle. Erik Johansson tycks inte haft några egna barn och gården han ägde var inte ärvd varför det rådde stor risk för att åtminstone en större del av gården skulle tillfalla hans fru och därmed försvinna ur släkten eftersom hon hade barn sedan tidigare. Häremot har dock Gaunt menat att något intresse för släktens ägande inte fanns eftersom ”varje individ hade sin personliga släkt som inte liknade andras”. Därför, menar han vidare, kan inte släktgruppen ha existerat.⁶⁷ Uttalandet förefaller dock alltför skissartat i hänseende till senare forskning och min egen undersökning. Exempelvis har Maria Sjöberg tydligt visat på släktlinjens betydelse vid händelse av arv.⁶⁸

Buller i frösthults kyrka

Den 24 juli 1687 var det dags för kyrktagning av Susanna. Märk väl att hennes barn föddes i april 1686. Anledningen till att det tagit femton månader istället för sex veckor var att den världsliga rättsprocessen dragit ut på tiden och avslutats först den 14:e juni 1687. Vad som dock särskilde Susannas kyrktagning från de flesta andra kvinnors var bullret som Erik Isaksson stod för när han, mitt under kyrktagningen, uttryckte att hon inte skulle tas tillbaka i församlingen på hans vägnar. Flera av vittnesmålen berättade entydigt om att då prästen påbörjade kyrktagningsprocessen ställde sig Erik upp i bänken. Vad han sedan sagt eller ropat råder det, till viss del, delade meningar kring. Prästen själv menade i sitt vittnesmål att Erik utan adress ropat ut: ”Jntet sku nij taga in henne på mina vägnar intet är iagh barnfadreen”.⁶⁹ Andra vittnen menade att Erik stigit fram, riktat sig till prästen och sagt ”intet skolen i taga in henne på min räkning den blodhoo- ran, hon får wähl stå utan in till des hon framwijsar barnfadren; ty hon kan fuller gåå till Häradzhöfdingen och arbeta likwäl fast om hon står uthan Kyrckia”. Därefter hade Erik gått mot utgången och hela tiden muttrat men vad det var för ord kunde inte höras på grund av uppståndelsen som blivit i kyrkan efter Eriks utbrott.⁷⁰

Ett annat vittne beskrev händelseförloppet såhär:

[...] stegh Erick [...] fram på gången, och sadhe till Presten, inthet skolen j taga in henne på min Rächningh, lått henne framwijse först barnfadren, Och j det samma gick han åth Kyrkodörrn Och nämde Häradzhöffdinge, Orden kunde iagh eij höra för det buller som war j Kyrkian, men inthet kunde iagh annat förstå, ähn han uthlät sigh medh sådanna Ord, som skulle wara Häradzhöffding Affronterlige, som wähl kunde skiönias aff hans ifrigheet. Desuthom har iagh så wähl som andra Sochenmän j Frösthults församblingh hört Erick Jsackson, med många suära ord församblingen till förahrgelse, sagt på

⁶⁷ Gaunt (1983) s. 208–209.

⁶⁸ Sjöberg (1997) s. 172.

⁶⁹ ULA, SH, FI:1, 16/12 1687.

⁷⁰ ULA, SH, FI:1, 28/7 1687.

Kyrkiobache, huad har den horan giort uthaff dhe andra tuenne barn, Lått hånne bewijsa det, med mycket mehra Owäsende som han giort.⁷¹

Att Susanna återupptogs i församlingen betydde att domslutet i vilket Susanna och han själv dömdes för lägersmål befästes och därmed sades också att hennes ord var sant och hans var falskt. Han var, enkelt uttryckt, arg över att han genom att inte bli trodd på tinget hade fått sin heder ifrågasatt. Som visats tidigare var oärlighet att likställa med ohederlighet varför Erik nu de facto befann sig i en position där han riskerade att inte bli trodd och kanske även mista delar av sitt sociala umgänge eftersom ohederlighet även ansågs smittsamt.⁷²

En analys av Eriks uppenbara aversion mot häradshövdingen är också på sin plats. Erik gör klart att han i huvudsak skyller häradshövdingen, vilken fungerade som domare vid tinget, för det faktum att han fällts till faderskapet trots sitt nekande och den mycket osäkra bevisningen. Att häradshövdingen som bodde granne med Erik i Gästre ändå dömt honom på så lösa grunder och därigenom besudlat hans heder i lokalsamhället gav upphov till Eriks ilska är ett rimligt antagande. Det faktum att Susanna, nu och vid domtillfället, tjänade som piga hos just häradshövdingen lindrade troligen inte Eriks frustration.

Men, det hela tog alltså inte slut i och med att Erik stormade ut. Han väntade på kyrkbacken när de andra kom ut och gav fortsatt utlopp för sin ilska. Först och främst menade han att det borde firas att hans morbroders hustru blivit intagen igen efter tredje barnet men att det också vore lämpligt att hon berättade var hon gjort av de två tidigare avkommorna. Ett flertal skrattade åt hans uppenbara sarkasm. Att Erik kallar Susanna för sin morbrors hustru är alldeles uppenbart en markering att han fortfarande tror att Erik Johansson är fadern. Även det faktum att hon fick hand om nycklarna spelar säkert in och Erik Isaksson ville sannolikt inte att detta skulle glömmas bort i bygden. Han vände sig sedan direkt till häradshövdingens skrivare, Sven Sahlsten, och dem emellan utbröt en hetsig ordväxling. Efter att ärekränkningar uttalats, av Erik mot Susanna och av Sven mot Erik, sade Erik ”bewijs mig det, om du är en ärlig skrifware” och ifrågasatte därmed Svens heder inför hela kyrkbacken. Därefter började Sven bege sig hemåt Gästre men Erik ska enligt Sven och ett annat vittne följt efter och svurit över honom.⁷³

Vid bron mellan Frösthults kyrka och Gästre blev några personer vittnen till hur Erik smädade såväl skrivaren som häradshövdingen och dennes hushåll. I synnerhet framhåller ett vittne att Erik sagt ”Häradzhövdingen slöt för ingen annan orsaak senaste Simtuna Winthertinge, än för den hooran skuld”. Sven svarade med att påpeka att Erik behövde bevis, annars vore han ”ingen ärligh Karl”.⁷⁴ Det här var ingalunda första gången som Sven haft med Erik (och hans mamma Margareta) att göra.

⁷¹ ULA, SH, FI:1, 29/7 1687.

⁷² Sandmo (1999) s. 77; Lindstedt Cronberg (2008) s. 122–123.

⁷³ ULA, SH, FI:1, ”Promemoria emot Johan Anderssons Hustru och dess Sons Erich Jsakssons obefogade Injurier och swåra beskyllningar” – odaterad & ”Oluf Persons vittnesbördh i Mälby” – odaterad.

⁷⁴ ULA, SH, FI:1, 4/8 1687.

Någon månad efter den ursprungliga rannsakingen om lägersmål, i juli 1686, hade Sven och Margareta stött på varandra hos en gemensam granne. Då hade hustrun talat om ett brev som hon innehade rörande en arvejordsförlikning vid lagmanstinget emellan hennes bror Johan Johansson och en ryttare ifrån Veckholm. Skrivaren undrade naturligtvis varför brevet inte kommit till häradshövdingen, som brukligt var, och Margareta menade att domen var felaktig. Felet skulle dock inte berott på lagmansrättens dåliga omdöme utan på att skrivaren, med häradshövdingens goda minne, förändrat häradsdomen som låg till grund för beslutet. Margareta menade nämligen att Johan Johansson fått som han ville vilket varit till skada för henne själv. Hon hade även flera gånger varit på besök hemma hos Sven Sahlsten och sagt samma saker samt vid flera tillfällen tagit upp sin sons, Erik Isakssons, sak och menat att även i den blev de orätt behandlade. Samtliga gånger de dykt upp hade dock häradshövdingen varit borta på resor.⁷⁵ På grund av alla dessa anklagelser från såväl Erik som Margareta riskerade de vad Lindstedt Cronberg kallar för ”ärekränkningens rekylkraft”. Det går ut på att om beskyllningen var felaktig eller omöjlig att bevisa slog den tillbaka på anklagaren, i synnerhet om denne hade mindre makt eller lägre socio-ekonomisk status än den som anklagats. Om det funnits bevis för det som Erik och Margareta hävdade så hade det med största sannolikhet dragits upp i tinget. Den offentliga upprättelsen var ju oerhört viktig. Riskens som dock förelåg om bevisen inte räckte för fällande dom var att ett förlorat rättsfall blev en bekräftelse på den egna vanäran.⁷⁶

Anklagelserna mot häradshövdingen och skrivaren slutade inte där. Även rannsakingen emot Erik Isaksson som skickades vidare till hovrätten ansågs förändrad av Margareta och Erik. För häradshövdingens roll i skyddandet av Erik Johansson skulle han, enligt dem, fått en del i en gård. Detta var enligt vittnesmålet också något de dristat sig till att säga inför tinget.⁷⁷

Heder i ljust av släktskap

Vad som började som anklagelser om ett vanligt lägersmål, där straffet hade blivit böter och livet i lokalsamhället snart hade fortgått som innan, blev istället något helt annat. En hel släkt fick sina goda och dåliga sidor granskade offentligt och deras heder sattes på spel vilket leder oss tillbaka till frågorna i inledningen.

Angående frågan om hur individens, hushållets och släktens heder framstår i materialet så verkar det som att den förmedeltida betydelsen av släktheder förde en tynande tillvaro under slutet av 1600-talet. I inledningen till denna uppsats förmodade jag att individuell och kollektiv heder var i hög grad beroende av varandra under perioden. Min undersökning ger den hypotesen både rätt och fel. Jag tycker mig se en generationsmässig skiljelinje där syskonens generation II har en mer utpräglad kollektiv hederssyn medan Erik Isaksson i generation III genomgående står för en högst individuell sådan. Det härleder jag ifrån att undersökningen visar att syskonen Britta och Johan

⁷⁵ ULA, SH, FI:1, ”Promemoria...” – odaterad.

⁷⁶ Lindstedt Cronberg (2008) s. 127–129.

⁷⁷ ULA, SH, FI:1, ”Promemoria...” – odaterad.

med olika medel försöker skydda sin bror från att bli anklagad och dömd för blodskam med sin styvdotter. Som nämns i del ett av undersökningen görs också synbara försök att skydda styvdottern men dessa är också, i min mening, egentligen försök att skydda brodern och därigenom släktens heder. Således tycks släktheden vara viktig för syskonen i generation II medan Erik Isaksson i generation III håller hårt på sin personliga heder och integritet. Jag vill därmed för sista gången påpeka den komplexitet som omgärdar hedersmentaliteten under tidigmodern tid. Det är vidare fullt möjligt att det snarare handlar om skillnader i hedersuppfattning mellan de jordägande i släkten och den yngre obesuttna Erik och att det i så fall är i själva ägandet som den hedersmässiga diskrepansen görs synlig. Erik Isakssons beteende kring heder gör att min tolkning av Lennartsson där jag antog att heder kan antas ha blivit mer individualiserat sedan senmedeltiden framstår som trovärdig.

Därutöver tycks hedern inom den närmsta familjen (förälder/barn) vara starkare än släktens dito. Jag tänker i synnerhet på Erik Isaksson och Margareta i den tredje delen av undersökningen men också det faktum att ingen av vare sig Johan eller Britta tar sig an Erik Isakssons förslag och försöker få sina egna söner att ta på sig faderskapet för Susannas barn. Slutledningen blir att hushållets heder tycks vara viktigast och att man inte är beredd att äventyra den för att skydda släktheden. Hushållets heder tycks även trumfa den individuella hedern och till och med risken för dödsstraff. Erik Johansson hade exempelvis möjlighet att ta upp sin hustrus alkoholism mycket tidigare i rannsakingen och rätten hade därmed förmodligen avfärdat henne som vittnesgill.

Jag vill mena att undersökningens avslutande del rörande kyrkobuller indirekt bevisar Lindstedts Cronbergs tes om hederns smittande effekter. Fram till dess hade Margareta, enligt undersökningens första del, setts som ”en hederlig bondehustru” som hade ”gott loford”. Den PM som Sven Sahlsten lämnade in till rätten tyder dock på något helt annat. Det är möjligt att hennes anseende raserats på grund av domen mot hennes son och att hon därför på olika sätt försöker förklara den ogiltig.

Tyvärr är den kollektiva hederssynen svår att konkretisera närmare då heder i det här källmaterialet enbart uttrycks som ett individuellt värdebegrepp. Den släktheder som står att finna hittas således enbart mellan raderna. I det fall där heder hade kunnat smitta av sig i positiv bemärkelse undviker man det i protokollet. Jag syftar då på hustru Margareta vars man innehade hedersuppdraget som nämndeman och därmed bör ha varit en av lokalsamhällets mest respekterade män. Hans därmed uppenbara heder legitimerar dock inte Margareta som vittne utan det sker på hennes egna meriter även om frågor kan ställas runt förfarandet.

På grund av det jag tolkade som Johans skydd av släktheden i del ett av undersökningen samt det faktum att han var den äldste levande mannen i den släkt som framträder framhöll jag honom som potentiellt huvudansvarig för släkthederns upprätthållande. Trots att han i den första delen av undersökningen framstår som drivande i broderns försvar och till och med är beredd att göra stora ekonomiska eftergifter för att driva igenom släktens vilja gör del två att allt det kan ifrågasättas. Där tycks det inte som att någon annan än möjligen Johan själv såg sig som huvudman men den tolkningen kan också bero på fallens beskaffenhet. Däremot framstår den till synes positiva

särbehandling han får i rätten som synnerligen tankeväckande. När Erik Johansson behandlas fördelaktigt i hänseende till Erik Isaksson i rannsakingen kan det möjligen förklaras genom kontroll av jord. I slutänden tillhörde den lokala rättvisan staten och staten var mycket mån om sina skatteintäkter vilka maximerades av att alla gårdar i landet beskattades. Därmed var det kanske rimligare i rättens ögon att fälla en jordlös dräng än en skattebetalande bonde när ord stod mot ord. En förklaringsmodell med hushållet i centrum är också möjlig. Erik Johansson hade ju trots allt ett hushåll att försörja medan Erik Isaksson var ensam. Johan Johanssons positiva särbehandling kan däremot inte förklaras så. I ärendet om arvejord faller domen visserligen mot honom men i alla fall av ärekränkningar mot systemen behandlas han lindrigt. Till och med när han skriftligen utlovat vite och bryter det mildras hans påföljd. Hans uppenbara lögner tycks därmed inte påverkat negativt i den utsträckning som Sandmo gjort gällande. Här bör ändå påpekas att det inte alls är säkert att folket i lokalsamhället var lika välvilligt inställda till Johan Johansson. Detaljer i arvsdispyten tyder på att han av flera sågs som ohederlig.

På tal om makt är det även relevant att påpeka de olika maktstrategier som nyttjas i övertalningsförsöken gentemot Erik Isaksson. En hel del fler exempel än de som omskrivits i undersökningen finns i källmaterialet. Känslstrategier används exempelvis av den blodskamsanklagade morbrodern som hotar med självmord och mostern som menar att Erik Isaksson bör ta på sig det för att det kan gå illa för morbrodern annars. Den andre morbrodern, Johan Johansson, är tydligt mer inriktad på ekonomisk problemlösning då han erbjuder såväl pengar som en del i en gård mot att Erik Isaksson tar på sig faderskapet. Även den anklagade morbrodern använder senare ekonomiska lockelser när den moraliska vädjan inte fungerat. Dessa strategier, i synnerhet under föreliggande risk för allvarliga konsekvenser, är väl värd en närmare undersökning. En bredare kontext kring vilka medel som använts för att försöka få andra människor att säga, agera eller till och med tänka efter eget önskemål säger naturligtvis en hel del om den samtida uppfattningen av världen.

Det framstår i ett första läge som aningen anmärkningsvärt att trots släktmedlemmarnas inblandningar i eskalerande konflikter så förekommer inget våld, åtminstone inget som lagförts. Tidigare forskning rörande adelsmäns försvar av sin heder visar att den ofta tog sig våldsamma uttryck och att detta kraftigare och mer direkta försvarande av äran var något man gärna framhävde som en distinktion och motivation gentemot övriga samhällsgrupper. Undersökningen stödjer därför att hedersvåld var ett fenomen som främst förekom inom adeln och sällan inom bondeståndet. Bönder gick istället till tinget för att få offentlig upprättelse.

Källor

Landsarkivet i Uppsala (ULA) Simtuna häradsrätts arkiv (SH) Domböcker vid ordinarie ting
A1a: 8–9 Inneliggande handlingar FI: 1.

And she kept faith alive

Kvinnlig representation och identitetsskapande i renässanspoeten Vittoria Colonnas religiösa poesi.

Ellinor Fransson

Lunds universitet

Artikeln undersöker hur renässanspoeten Vittoria Colonna framställde kvinnor, kvinnlighet och femininitet i skriftväxling med 1500-talets religiösa och kulturella elit, och specifikt hur Colonna i en meditation om jungfru Maria sökte belysa de bibliska kvinnornas representation, identitet, agens och betydelse för kristenheten.

Nyckelord: Vittoria Colonna, jungfru Maria, Italien, renässans, poesi, kvinnliga författare, reformation, representation, identitet, feminism

Introduktion – Colonnas tankar om jungfru Maria

Ofta när vi talar om den bibliska Jungfru Maria, så är det i en av två roller; antingen som den sublimes och mystiska Himladrottningen, eller som Oskulden och Modern, med ett paradoxalt fokus på kyskhet eller rollen som barnaföderska och mor. Det är dessa bilder vi oftast ser av Maria; den ömma och omhändertagande modern, eller för den mer bevandrade i kristen doktrin, som den mystifierade himladrottningen runt vilken så mycket brudmystik och så många uppenbarelser kretsar. Idén och bilden jag vill komma åt är en annan, inte okänd, men mer sällan förekommande; bilden av Maria som människa, som kvinna, och som en tänkande, kännande och agerande person. Jag vill lyfta fram Maria som en representant, symbol och förebild för generationer av kristna kvinnor, och hur denna för många nästan levande symbol förändrades och omskapades för att passa varje ny tidsanda.

Markisinnan och poeten Vittoria Colonna (1490–1547) var redan under sin levnadstid en erkänd författare och gjorde sig framför allt känd genom sin petrarciska lyrik och sitt samröre med renässansens intellektuella elit. Född i den mäktiga familjen Colonna och ingift i den likvärdiga d'Avalos tillhörde hon inte bara den intellektuella eliten, utan även den ekonomiska och politiska, och rörde sig i renässansens översta samhällsskikt. Colonna hyste en stor passion för både konsterna, humanismen, och för religionen, och deltog aktivt i flera olika sammanhang. Vittoria Colonna var en skicklig poet, men hon var även en välutbildad och intellektuell teoretiker, intresserad av frågor om teologi, spiritualitet, reform och kvinnors roll i samhället såväl som i den katolska ideologin. Det framkommer inte minst i hennes omfattande brevsamlingar, men även i den text som kommer utgöra undersökningens källmaterial; hennes *Pianto della Marchesa di*

Pescara sopra la passione di Christo, publicerad 1556.⁷⁸ *Pianto* är en känslostark och samtidigt tydligt intellektuell och analyserande meditation över passionshistorien, med stort fokus på de kvinnor som närvarade, i synnerhet Jungfru Maria. Med Colonnas blick hoppas jag kunna placera symbolen Maria utanför en katolsk ideologi, och se hur hon användes som en del i renässansens framväxande debatt om kvinnor och kvinnors värde och rättigheter. Men också i konstruktionen av Vittoria Colonnas gränsöverskridande idé om en ny kvinnlig identitet.

Syftet är att undersöka hur bilden av Jungfru Maria i Colonnas verk speglade, påverkade, och/eller påverkades av bilden av kvinnan i det katolska Italien under renässansen; men också att belysa och lyfta fram kvinnor och deras liv i historien. Representation är viktigt, oavsett om det är i populärkulturen eller i historieskrivningen. Att synliggöra kvinnor genom historien, som på ett lika banbrytande sätt som Vittoria Colonna påverkade och influerade den intellektuella, litterära och spirituella sfären under en tid av omvälvning och förändring är på samma gång ett sätt att bidra till en ökad representation av historiska kvinnor, som ett sätt att undersöka dess betydelse och uttryck i en historisk kontext. Diskussioner om kvinnor som på ett märkbart sätt deltog i sin samtids debatter och i skapandet av det moderna samhället är relevanta och aktuella, och frågan om identitet, identitetsskapande och vikten av representation något som aldrig slutar vara aktuellt. Undersökningens frågeställningar kan sammanfattas till följande: Vilka idéer om kvinnlighet och kvinnors roll i världen framträder i Colonnas texter, och hur samspelar dessa med sin historiska kontext? Hur kan kvinnlig representation och identitetsskapande utifrån bibliska och litterära exempel utläsas och förstås i Colonnas *Pianto*?

Forskningsläge

Vittoria Colonna och hennes författarskap är långt ifrån utforskat; exempelvis utkom 2016 *A Companion to Vittoria Colonna*, ett omfattande och interdisciplinärt samlingsverk som involverat forskare från flera olika humanistiska fält.⁷⁹ Likaså publiceras, kanske inte alltför ofta, men regelbundet artiklar och andra akademiska texter som berör Colonna, framför allt inom språk- och litteraturvetenskapliga discipliner, men även inom allmän historieforskning, genus- och kulturhistoria.

1977 skrev Joan Kelly essän ”Hade kvinnor en renässans?”, och frågan har ställts av många historiker efter henne. Trots detta har få velat ge ett entydigt svar.⁸⁰ Jag sällar mig till dem som dragit slutsatsen att frågan, liksom svaret, är långt mer komplex än vad den verkar vid första anblicken, och jag ämnar inte försöka besvara den. Istället vill jag undersöka den mer specifika bilden av Jungfru Maria, och i förlängningen bilden av

⁷⁸ Den närmaste svenska översättningen av ordet ”pianto” är ”tårar” eller ”klagan”; titeln skulle kunna översättas till ”Markisinnan av Pescaras klagan över Kristi lidande.” (Egen övers.)

⁷⁹ Abigail Brundin (red.), Tatiana Crivelli (red.), Maria Serena Sapegno (red.), *A Companion to Vittoria Colonna* (Brill 2016).

⁸⁰ Joan Kelly, ”Did women have a renaissance?”, *Women, History, and Theory* (Chicago 1984).

kvinnan i Vittoria Colonnas verk. Ett ämne som inte är nytt eller okänt, men där väsentligt mindre omfattande forskning har gjorts. Språk- och litteraturhistorikern Abigail Brundins artikel *Vittoria Colonna and the Virgin Mary* är sannolikt den tidigare genomförda forskning som delar flest beröringspunkter med min undersökning, och behandlar just Colonnas relation till Jungfru Maria.⁸¹ Brundins artikel har dock ett vidare perspektiv och diskuterar relativt kortfattat *Pianto*, och lägger ett stort fokus på Colonnas sonetter, brev, och poesi. Jag har istället valt att göra en undersökning inriktad specifikt på texten *Pianto*, och göra en djupgående textanalys utifrån endast denna. Artikeln av Brundin kommer utgöra sekundärmaterial i min undersökning, tillsammans med ett antal andra artiklar och böcker av olika forskare. Här inkluderas Sara M. Adler, Susan Haskins, Miri Rubin, och Una D'Elia, vilkas forskning berör renässanslitteratur och feminism, kvinnliga författare under den tiden, genushistoria, Mariakulten och Vittoria Colonna, för att nämna några för min undersökning relevanta exempel på tidigare forskning.

Material, teori, och metod

Undersökningens källmaterial består av Vittoria Colonnas *Pianto*, en meditation över Jungfru Marias lidande och den bibliska passionshistorien, med fokus på Marias upplevelser och känslor under och dagarna efter Jesu korsfästelse. Vittoria Colonna (1490–1547) var under sin livstid mer känd som en sekulär författare och petrarcisk poet, men efterlämnade ett stort antal texter med mer religiöst innehåll, däribland en omfattande brevsamling, sonetter och framför allt ovannämnda *Pianto*.

Materialet knyter ihop Vittoria Colonna, renässansens politiska och religiösa reformrörelser, och idén om Jungfru Maria. Den språkliga barriären som följer med att arbeta med översättningar innebär alltid en viss problematik, eftersom nyanser i ordval, grammatik och metaforer ibland går förlorade eller förändras. Den välarbetade översättningen och det omfattande sekundärmaterial jag hade tillgång till väger dock upp för bristen på källmaterial på originalspråk. Kontext och förståelse för materialets bakgrund, tillkomst, litterära språk och dess innehåll är viktigt för alla textbaserade undersökningar, och det är något jag strävar efter att uppnå genom att kombinera studier av det valda källmaterialet med den omfattande sekundärlitteraturen, vilken i synnerhet bidrar till undersökningen genom att skapa en kontextualisering och en förståelse för det sammanhang i vilket källmaterialet uppstod.

Undersökningen är alltså en form av historisk fallstudie, över Vittoria Colonnas liv, person, och författarskap, såväl som en studie av Colonnas *Pianto*, och hur skrifter som denna, placerad i sin historiska kontext, kan läsas och tolkas som en diskussion kring kvinnors värde och rättigheter. Med hjälp av historisk kontextualisering, tillsammans med en genushistorisk och vetenskapligt inriktad analys, är målet för undersökningen att utläsa Colonnas, och i förlängningen kvinnors historiska kamp för rätten till utbildning, frihet, värdighet och existens, såväl som Colonnas personliga skapande av en

⁸¹ Abigail Brundin, "Vittoria Colonna and the Virgin Mary", *The Modern Language Review*, 96:1 (2001) s. 61–81.

kvinnlig identitet, utanför de traditionella könsnormerna, men utan att göra avkall på sin egenvalda version av kvinnlighet.

Undersökning

Den italienska överklassen, vilken Colonna tillhörde, var trots den vid det här laget etablerade renässanshumanismen på många sätt konservativ, traditionell och uppbyggd av starkt patriarkala maktstrukturer. Möjligheterna även för utbildade och inflytelserika kvinnor var begränsade, vilket kanske förklarar Colonnas val av ett mer subtilt uttrycksätt, där åsikter och budskap vävs in i hennes poetiska och religiösa texter. Colonna är kanske mindre konfrontativ, och mindre uppenbar i sitt uttryck än många samtida och efterkommande debattörer gällande kvinnors värde, men hon är trots detta ett av de absolut främsta exemplen på en kvinna, i synnerhet en kvinnlig författare och poet, som trotsar renässansens patriarkala maktstrukturer och träder in i den mansdominerade litterära och intellektuella sfären. Colonna skapar sin egen identitet som både författare och kvinna, och med detta identitetsskapande följer ett upplyftande och ett hedrande av det kvinnliga könet överlag. En uppenbar stolthet över inte bara de egna förmågorna och egenskaperna, utan en stolthet över att tillhöra kategorin ”kvinna” går att utläsa i Colonnas texter, vilket, tillsammans med ett antal aspekter av det kvinnliga identitetsskapandet, skall diskuteras och analyseras närmare i denna artikel.

Om Pianto della Marchesa di Pescara sopra la passione di Christo

Vittoria Colonnas *Pianto*, skriven omkring 1540, publicerad postumt 1556, skiljer sig till viss del från många av författarens övriga verk, främst på grund av dess avsaknad av versmått och att den således inte kan klassificeras som en dikt eller sonett, vilket annars var karaktäristiskt för Vittoria Colonnas författarskap. *Pianto* är en meditation, trots att skriften ursprungligen nedtecknades som ett brev, långt innan den efter Colonnas död publicerades i en tryckt version. I den tryckta versionen av texten har namn och direkta hänvisningar till mottagaren redigerats och tagits bort, men bevarade brev visar att Colonna vid flera tillfällen i texten riktar sig till en specifik person, som hon kallar *Padre*. Mottagaren av brevet innehållande meditationen är inte säker, men sannolikt är det kapucinmunken och reformpredikanten Bernardino Ochino, vilken Colonna betraktade som en mentor och hade en djup spirituellt vänskap med, innan hon slutligen tog avstånd från honom efter Ochinos protestantiska konvertering och flykt från Italien på grund av sina starka reformatoriska åsikter.⁸²

Pianto är en klagan och en känslös betraktelse av passionshistorien. Trots detta blir det tydligt under läsningen av texten att den döde och ännu inte återuppståndne Kristus inte är huvudpersonen i Colonnas betraktelse; den rollen fylls istället av Jungfru Maria, och ett stort fokus ligger på Marias känslor och upplevelser, så som Colonna föreställer sig dem. Denna form av meditation är inte särskilt annorlunda från vad vi idag ofta förknippar med ordet, även om det för dagens människor oftare hör ihop med avslappning och österländsk filosofi än med kristen mystik. Begreppet ”meditation” innebär att fokusera sina tankar och känslor, ofta med fokus på ett ord, en bild eller en händelse, och gå in i en djup kontemplation av objektet eller företeelsen. I *Pianto* framgår det tydligt att texten är en meditation över passionshistorien och Jungfru Marias upplevelser av den. Detta är ett relativt vanligt förekommande ämne inom kristna meditationer, i synnerhet bland bildade kristna kvinnor. Colonna, som ofta var banbrytande i såväl agerande som i författande, följer alltså här en lång tradition av kristna kvinnors skrivande. Men trots traditionella drag skiljer sig Colonnas *Pianto* från många tidigare passions- och Maria-meditationer. En av de främsta särskiljande markörerna är porträtteringen av Jungfru Maria; Colonnas Maria är stark, dynamisk, bestämd och märkbart utbildad och intellektuell, såväl som ovanligt mänsklig och kännande.

⁸² Brundin (2001) s. 70.

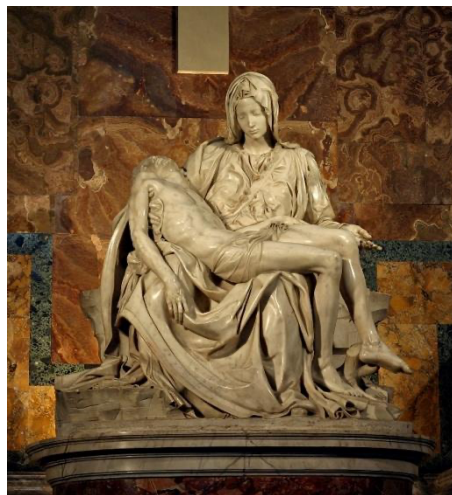
Det är sannolikt att Colonnas *Pianto* har sitt ursprung i ett fysiskt föremål, vilket inte vore ovanligt för en meditation. Omkring samma tid som Colonna nedtecknar sin *Pianto*, troligen runt 1540, tecknar konstnären Michelangelo Buonarroti en skiss av en klassisk *pietà*, (Bild 1), vilket också är namnet han gav teckningen, som en gåva till Vittoria Colonna. Michelangelo och Colonna hade under hennes senare år i livet en mycket intensiv, platonsk vänskap och utbytte sonetter, brev och teckningar och diskuterade ofta spirituella frågor.⁸³ Kanske var Colonna och hennes idéer om kvinnlighet en influens och gav Michelangelo idén till denna *Pietà*, som trots att den illustrerar en för varje kristen renässansperson välbekant scen, på många sätt skiljer sig från merparten av andra konstverk i samma genre. *Pietà* är namnet på konstverket, och ett

antal andra konstverk med samma motiv, såväl som på själva motivet; den sörjande Jungfru Maria med den döde Kristus i sin famn. Michelangelos skiss av Maria har i sitt uttryckssätt mer gemensamt med den Maria som Colonna beskriver än med den traditionellt sörjande modern som förekommer i många *pietà*-verk.

⁸³ Susan Haskins (red. och övers.), *Who is Mary? Three Early Modern Women on the Idea of the Virgin Mary* (Chicago 2008) s. 49.

Ett av dessa är Michelangelos skulptur *Pietà*, (Bild 2), ca 1498, skapad mer än fyrtio år innan konstnären lärde känna Vittoria Colonna och tecknade en ny *pietà* åt henne. Skulpturen visar en betydligt mer passiv Maria, stilla sittande med sin döde son i famnen, huvudet nerböjt; kroppsspråket uttrycker sorg och passivitet, och ansiktet är närmast uttryckslöst eller stilla gråtande. Den senare *Pietà*-skissen är däremot stark, kraftfull, rörlig och aktiv, med utbredda armar och ansiktet och blicken vända mot himmelen, istället för nedåtblickande. Hon utstrålar en utåtriktad förtvivlan och samtidigt triumf, vilket stämmer med Colonnas tankar om Marias känslor under passionshistorien. Den senare Maria är också betydligt äldre än i många andra samtida avbildningar vilket dels stämmer bättre överens med de bibliska berättelserna, dels placerar Michelangelos teckning Maria i ungefär samma ålder som Vittoria Colonna, konstnärns vän och inspirationskälla.⁸⁴

Dateringarna av Michelangelos teckning och Colonnas *Pianto* är inte säkra, men det är sannolikt att de har en koppling, på grund av deras många likheter, och baserat på den nära relation konstnärerna hade till varandra. Vilket av verken som uppstod först eller inspirerade det andra är irrelevant för den här undersökningen, men sambandet mellan verken är intressant och värt att betona. Av större vikt är innehållet i *Pianto*, och hur den korrelerar med sin omvärld, såväl som med Colonnas tankar kring reform, spiritualism, och kvinnlighet. Många porträtteringar av Jungfru Maria, såväl inom konst och litteratur som i folkmun och sekulärt berättande, visar en okontrollerat gråtande kvinna, otröstlig och fylld av sorg över Jesu lidande och död. Denna idé var vanligt förekommande genom hela den kristna historien, och lika ofta har teologer motsatt sig denna, enligt dem, förvärdsligade bild av Marias sorg och sett den som ett sekulariserande av ett djupt kristet ämne; Maria var för dygdig, för upphöjd och gudfruktig, och för anständig för att nedlåta sig till ett sådant publikt och utåtagerande sörjande. Kapucinpredikanten Ochino var en av dem som under Colonnas samtid skrev om just dessa porträtt av den gråtande Maria, och varnade i en text kristna kvinnor för att jämföra sina egna känslor för sina barn, med Marias känslor för Jesus och hennes känslor kring Jesu lidande och död.⁸⁵ Ochino menade visserligen att ingen kunde ha känt starkare känslor vid korsfästelsen än Maria, men att hennes tro och tillit till Gud måste ha

⁸⁴ Enligt de bibliska evangelierna blev Jesus 33 år gammal, och enligt *Jakobs protoevangelium* skall Maria ha varit sexton år vid bebådelsen, vilket skulle innebära att Maria vid tiden för Jesu död skulle ha varit 49 eller 50 år gammal. 1540, vilket är det ungefärliga år som både Michelangelos *Pietà* och Colonnas *Pianto* brukar dateras till, var Vittoria Colonna femtio år.

⁸⁵ Una D'Elia, "Drawing Christ's Blood: Michelangelo, Vittoria Colonna, and the Aesthetics of Reform.", *Renaissance Quarterly* 69:1 (2006) s. 118.

varit starkare än hennes moderskänslor, och att vetskapen om att detta var Guds vilja och innebar frälsning för hela mänskligheten skulle ha givit henne en känsla av glädje och triumf, minst lika mycket som hon måste ha känt sorg över sin son.⁸⁶ Ochinos antaganden om vad Maria måste ha känt gör Colonnas *Pianto* ännu intressantare, när man tar i beaktande att den ursprungligen var ett privat brev, sannolikt till just Ochino. Colonnas *Pianto* inleds med en kort beskrivning av vad som verkar vara en klassisk *pietà*, Jungfru Maria med den döde Kristus i sin famn, efter korsfästelsen:

Friday and the late hour prompt me to write of my sorrow at seeing the dead Christ in His mother's arms [...]. I see the sweet mother, her heart full to the brim with most burning love, tied by so many chains in the love of her Son that they cannot be expressed in ordinary language.⁸⁷

Redan här görs det tydligt att meditationen handlar mindre om Jesu lidande, och betydligt mer om Maria och hennes känslor. Colonnas sätt att uttrycka Marias känslor tyder på ett avståndstagande från Ochinos uttalanden, eller åtminstone på att Colonna medvetet formar en egen idé och åsikt om hur passionshistorien och Marias känsloliv skall tolkas. Colonnas svar till Ochinos idéer om Maria och passionshistorien är intressanta, dels för att de visar på en vilja och en oräddhet att ifrågasätta och motsätta sig manliga auktoriteter hos Colonna, men även för att dessa uttalanden också säger indirekt något om hennes syn på kvinnlighet och kvinnors styrka och kapacitet.

Kvinnlig representation i Colonnas *Pianto*

Under denna rubrik kommer ett antal citat från Vittoria Colonnas *Pianto* att presenteras och analyseras utifrån deras funktion som representativa för Colonnas tankar rörande kvinnors värde, styrka, och kompetens i olika former. Dessa citat, vilka alla är kopplade till kvinnor och ger indikationer om Colonnas idéer och åsikter, berör till övervägande del Jungfru Maria, som även är meditationens huvudperson, men även andra kvinnor nämns. Av dessa kvinnor är Maria Magdalena den mest omtalade och välkända.

Inledningsvis vill jag fästa en viss uppmärksamhet vid några av de benämningar som Colonna använder om Jungfru Maria; det mest förekommande är Jungfru Maria, antingen som en hel titel med namn och förled, enbart namn, eller enbart förleden. Även *Modern* är förekommande, liksom *Madonnan*. Det är dock titeln *Queen of Heaven*, Himladrottningen, som jag i detta stycke vill fästa fokus vid.⁸⁸ Denna titel används vanligen inte om den jordiska Maria, utan först efter hennes upptagande i Himmelriket, där hon sägs regera som drottning vid Guds sida, men Colonna använder i *Pianto* denna titel redan i samband med korsfästelsen och passionshistorien:

⁸⁶ D'Elia (2006) s. 118.

⁸⁷ Vittoria Colonna, "Pianto della Marchesa di Pescara sopra la passione di Christo" (Bologna 1557), i Haskins (2008) s. 53.

⁸⁸ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 55.

I believe that the Queen of Heaven mourned Him in many ways: first as a human being; seeing this most beautiful body, created from her own flesh, entirely torn; and that hair, cherished by her with such care, [...] the hands which had blessed her as her Lord, and served her as a son, wounded; and His feet.⁸⁹

Varför Colonna valde denna titel är närmast omöjligt att veta med säkerhet. Kanske ville hon betona att den himmelska Maria aldrig slutade sörja sin son. Kanske vill hon få in denna himmelska och maktfyllda titel för att betona även den aspekten av Marias jordiska karaktär. Ordvalet är intressant och pekar på Colonnas uppenbara ambition att tillskriva och framhålla inte bara Marias kyska och moderliga egenskaper, utan även hennes status som frälsare och regent. Citatet belyser Colonnas välarbiterade och polemiska sida, eftersom hon här tydligt argumenterar för hur hon föreställer sig att Maria måste ha sörjt sin sons död; på ett ytterst mänskligt och fysiskt sätt, men även med en storslagen glädje över mänsklighetens frälsning. Vidare beskriver Colonna hur hon föreställer sig Marias känslprocess, vilken gör en övergång till ett mindre materiellt och mer andligt uttryckssätt:

But then, raised to a loftier thought, I believe that she was contemplating the sacred pierced head as the rich vessel in which all wisdom, divine and human, was gathered. The closed eyes in which were the sun of justice and mercy; the brow at whose command angels tremble and the elements obey; the wounded hands which created the heavens, and thus the feet, which trod the stars [...].⁹⁰

I beskrivningen av Marias känslor finns det fortfarande ett element av sorg, men med detta visar Colonna att hon själv, i egenskap av författare av texten, liksom Jungfru Maria, som är den som tillskrivs dessa tankar och känslor, har en stor kunskap om flera teologiska och bibliska diskussioner, traditioner och uttryckssätt, såväl som ett intellekt kapabelt till denna typ av metafysisk kontemplation. Citaten visar hur Colonna uppfattade och ville framhäva Maria, som en komplex och mångfacetterad person, som känande såväl som tänkande. Colonna tillåter Maria att vara en människa och en moder, lika mycket som Himladrottningen och den sublimes *Mater Dei*.

Efter Marias känsl- och tankeprocesser fortsätter Colonna meditationen om Marias tankar och ageranden under och strax efter korsfästelsen, och även här kan Colonnas särskiljande från många andra italienska evangelister upptäckas. Följande citat illustrerar tydligt Vittoria Colonnas ovanligt starka dragning till Maria och hennes roll som kyrkans stöttepelare såväl som *mediatrix* och mänsklighetens frälsare, vid sidan av Kristus:

She reflected that her weeping was the cause of joy to so many souls dearest to her, who had awaited so long that blessed day. But this did not allay her pain; rather it increased in her, because it made her duty, that of redeeming her descendants, even greater.⁹¹

⁸⁹ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 55.

⁹⁰ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 55.

⁹¹ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 56.

Inledningen "She reflected" ger en antydning om en medveten förståelse och en intelligens hos Colonnas version av Maria, vilket bör noteras som en del i Colonnas om- och nyskapande av en egen version av en respektabel kvinnlig identitet. Citatet i sin helhet refererar till idén om Marias lidande och de paradoxala känslorna av sorg och glädje hon skall ha känt; hennes sorg över att ha förlorat sin son, men också den glädje som hon hävdas ha känt, på grund av vetskapen om att Jesu lidande och död innebar hela mänsklighetens frälsning. Kristendomen, liksom många mytbildningar och religioner, är ofta uppbyggd runt paradoxer och motsättningar, vilket kan ses i ovanstående citat; Maria är inte bara medveten om den blandning av sorg och lycka som hon själv och alla Jesu följare kände, hon är även medveten om att hennes plikt och uppgift är långt ifrån slutförd. Trots denna "blessed day", när Kristus dog för mänsklighetens synder och deras förlåtelse, har Marias uppgift, att i egenskap av *mediatrix* och apostel, frälsa och rädda de kommande generationerna, endast vuxit sig större och tyngre. Denna börda, tillsammans med de motstridiga känslorna av sorg och glädje gör Maria till en enormt viktig, upphöjd och mäktig figur i Colonnas tolkning, och dessutom en ovanligt mänsklig och komplex sådan. Kort efter det ovanstående låter Colonna den gråtande Maria känna glädje i sin sorg: "With what true love, I believe, she wanted everyone in the entire world to be able to see what she saw, so that that they might enjoy such immense grace."⁹²

Här antyds Marias roll som spridare av ett budskap, liksom i ett senare stycke, vilket innehåller många likheter med det ovanstående, och lyder "And she would have wished to call the entire world to adore Him".⁹³ Hennes roll som apostel framträder allt tydligare, och ger Colonnas Maria en egen agens och en mer utåtriktad karaktär. Dessutom finns ett element av omsorg och kärlek, som även det är ett genomgående drag i Jungfru Marias karaktärsbildning, och har varit sedan hon först tillskrevs rollen som Guds moder under 400-talet⁹⁴; vad som är intressant är hur Colonna beskriver en kärleksfull och hängiven modergestalt, som även är uppfylld av egna tankar och känslor, och som lever ett utåtriktat och tydligt agerande liv, såväl som ett kontemplativt. Det är möjligt att Colonna lägger in vissa drag av den egna karaktären och tar inspiration från sitt eget liv i dessa beskrivningar. Colonna själv levde delar av sitt liv som en starkt religiös och tillbakadragen änka, och fäste stor vikt vid sina studier, sin spirituella utveckling och det kontemplativa livet, men detta hindrade henne inte från att ingripa i och ta del av såväl sin tids stora kulturella och intellektuella händelser som politiska och religiösa konflikter. Kanske finns det ett samband mellan Colonnas egna liv och personlighet, och den bild av framstående och heliga kvinnor, från Jungfru Maria till Maria Magdalena och en rad kvinnliga helgon, som hon skapar i sitt författarskap. Dessa kvinnor är ofta mer komplexa, mer dynamiska, mer aktiva och med starkare personlig agens i Colonnas beskrivningar än i mer normativa samtida beskrivningar.⁹⁵

I *Pianto* adresserar Colonna ett stort antal personer, framför allt bibliska karaktärer, vilka hon ansåg borde ha varit närvarande under passionshistoriens händelseförlopp,

⁹² Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 57.

⁹³ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 63.

⁹⁴ Miri Rubin, *Mother of God. A History of the Virgin Mary* (New Haven & London 2009) s. 46–47.

⁹⁵ Brundin (2001) s. 70–75.

men som enligt bibliska källor inte var det, däribland Lazarus. Colonna kritiserar honom i skarpa ordalag samtidigt som hon lyfter fram hans syster, Maria Magdalena, som är en av de få omnämnda personerna i *Pianto* som helt undgår kritik och förkastelse, och istället endast bemöts av författaren med hyllningar och beröm.⁹⁶ Colonnas positiva inställning till Maria Magdalena har sannolikt en koppling till författarens personliga liv; i flera andra källor framhävs Maria Magdalena som en av de främsta, efter Jungfru Maria, bibliska kvinnor som Colonna menar att både kvinnor och män borde ha som modell för sina egna liv. Därför är det föga förvånande att Maria Magdalenas första omnämnande i *Pianto* är, med den tidens språk, uteslutande positivt: "But I will indeed call Lazarus, who does not understand that his sweetest sister, a woman and weak, surpasses him in courage and love, precedes him in gratitude, and is superior to him in all the virtues."⁹⁷

"A woman and weak" låter idag inte alls positivt, men i sin kontext är ordvalet förståeligt, och har sin bakgrund i den katolska kyrkans traditionellt misogyniska kvinnosyn, härstammande från skapelseberättelsen och Evas "svaghet" i lustgården. I detta fall bör ordvalet förstås i relation till Maria Magdalenas ovanliga mod och hängivenhet, snarare än som ett negativt omdöme om kvinnor, och givetvis måste det även betraktas i sin religiösa kontext.⁹⁸ Istället bör vi fokusera på de mer positiva ord och uttryck med vilka Colonna beskriver Maria Magdalena: hennes mod, hängivenhet, och dygd är intressanta, men framför allt är de mycket talande "surpasses", "precedes" och "superior" relevanta, då de beskriver inte bara hennes egenskaper, utan även hur hon i dessa överträffar en i övrigt framstående biblisk manlig karaktär. Maria Magdalena är inte bara en ovanlig kvinna, hon är en ovanlig *person*, som överträffar och överskrider såväl män som kvinnor. Nästa gång Maria Magdalena nämns är det i relation till sin syster, Marta från Betania, och det är också till Marta som Colonna vänder sig i sin kritik över hennes frånvaro vid korset såväl som Jesu gravkammare, och återigen används Maria Magdalena som exempel:

Do you think perhaps that it is enough for Magdalen to be there? Do you not know that she has buried Him in her heart [...] She is truly there, mourning and serving Christ. She accompanies the Mother with such humility and with such passionate love that she will be consoled before anyone else, to bear witness to the divine Judge of her faithful soul and of her bitter sorrow.⁹⁹

Även här lyfts Maria Magdalenas positiva egenskaper och ageranden fram, och i synnerhet betonas henne hängivna närvaro. Hon är enligt många bibliska såväl som apokryfiska källor närvarande vid korsfästelsen, liksom vid återuppståndelsen; vilket Colonna vid två tillfällen betonar, i synnerhet i relation till andra personer som lyser med sin frånvaro. Maria Magdalenas roll i Bibeln och den kristna läran är intressant på

⁹⁶ Brundin (2001) s. 69.

⁹⁷ Colonna *Pianto*, i Haskins (2008) s. 58.

⁹⁸ Haskins (2008) s. 58.

⁹⁹ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 60–61.

många sätt, och ofta framhävs hon främst som botgörerskan och synderskan som funnit förlåtelse, men Colonna väljer att inte fokusera på dessa delar av hennes karaktär, utan endast de delar vilka framställer henne som en unik, komplex och framför allt uteslutande värdig och föredömlig förebild, för män likaväl som för kvinnor. Värde att nämna är även den relation som Colonna i sin *Pianto* skapar mellan Maria Magdalena och Jungfru Maria; det nämns att hon ”accompanies the Mother with [...] with such passionate love”, och i ett senare stycke att ”She [Mary] alone had to [...] comfort the Magdalen,”¹⁰⁰. Genom dessa korta textrader kan en hel relation mellan de två bibliska kvinnorna upptäckas; en djup och kärleksfull relation beskrivs, och detta omnämnande av kvinnlig vänskap och ömsesidigt omhändertagande och stöd bör nämnas i samband med Colonna och kvinnligt identitetsskapande. Colonna själv lade stor vikt inte bara vid sin egen roll som kvinna och kvinnors värdighet, utan kultiverade även många djupa, emotionella såväl som intellektuella relationer med andra kvinnor, och får antas ha inspirerats av ett flertal framstående kvinnor i sin omgivning, så som Costanza d’Avalos och drottning Marguerite av Navarra. Att Colonna således väljer att betona relationen mellan två av kristendomens mest framträdande kvinnor, Jungfru Maria och Maria Magdalena, är inte på något vis förvånande.

Colonnas *Pianto* återvänder slutligen till att fokusera enbart på Jungfru Maria och hennes känslor och tankar, så som Colonna föreställde sig dem. Ingående beskrivningar av Marias ofta komplexa och motsägelsefulla känslor framförs mot slutet av meditationen, i vilka Colonna beskriver hennes glädje och sorg, hennes oro och ångest såväl som hennes triumf, och det lidande Maria på många sätt, i Colonnas ögon, delar med Kristus, eftersom hon nu är ansvarig för kommande själars frälsning; men också att detta lidande i sig är vägen till helande och frälsning. Vad jag vill fästa störst vikt vid är *Pianto*'s sista rader:

Only faith kept her in life, and she kept faith alive by reinvesting the whole world with it, the world that was now deprived of it. Therefore, since all the treasure that the Christian can obtain is born of true faith, and having received it from the Virgin Mary, without whom it would have been extinguished, we should then consider how great is our obligation to her; so great, in fact, shall we find it that this our mortal life will not suffice a thousandth part to satisfy it.¹⁰¹

Detta måste betraktas som en både effektiv och känslostark avslutning på en genomgående gripande och känslösam text. Colonnas talang för poetiska och dramatiska såväl som intellektuellt sofistikerade uttryckssätt framgår genom hela *Pianto*, men framkommer kanske ännu tydligare i dessa avslutande rader. Utöver att agera exempel för Colonnas skicklighet som författare belyser detta citat vikten av Maria inom den kristna tron. Detta starka fokus på Maria är inte ovanligt; Mariakulten har länge haft en framträdande roll inom den katolska kyrkan. Colonna var visserligen katolik, men hon var även reformatör, och även de katolska reformrörelserna var, liksom de senare prote-

¹⁰⁰ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 63.

¹⁰¹ Colonna, *Pianto*, i Haskins (2008) s. 65.

stantiska, mycket kristocentriska och lade tonvikten på Kristus. Många, däribland Bernardino Ochino, valde att se Maria som ett exempel på stark gudstro och som en förebild för kristna, men tog avstånd från hennes roll som *mediatrix* och frälsare.¹⁰² Att Colonna trots reformrörelsernas kristocentriska åskådning väljer att placera så stort fokus på Marias roll, liksom en så stark tilltro till henne som frälsare, är på många sätt enastående. *Pianto*'s avslutning uttrycker tydligt åsikten att kristendomen inte skulle kunna existera utan Maria; det var hon som höll tron vid liv, och som återinförde den i en värld från vilken den försvunnit. Likaså är det från Maria som "true faith" härstammar, och utan henne hade den gått förlorad, och därmed, menar Colonna, är mänsklighetens, eller åtminstone kristenhetens, tacksamhetsskuld till Jungfru Maria större än vad som någonsin kan återgäldas. Colonnas tilltro till Maria är talande, och ger en inblick i Colonnas egna idéer om reform; även om hon såg anledning till att förändra och förbättra den katolska kyrkan, så var hon inte heller beredd att blint följa reformatoriska ledare och deras åsikter. Istället verkar Colonna ha slutit sig till de rörelser som närmast liknade hennes egna ideal, men utan att göra avkall på några av sina egna idéer och tankar, även när dessa gick i strid med gängse uppfattningar. Citatet ovan visar tydligt Colonnas polemiska natur och välartikulerade uttryckssätt. Det innehåller en direkt uppmaning till läsaren att betänka sin tacksamhetsskuld till Jungfru Maria, och betonar därmed Marias betydelse i en annars kristocentrisk ideologi. *Pianto* ger intryck av att vara mer än endast en meditation genomförd av en from kvinna och nedtecknad som ett brev till en religiös mentor. *Pianto* kan likaväl läsas som en argumenterande text eller ett starkt inlägg i en debatt där starka åsikter uttrycks inbäddat i from kristenhet. Med den kontextuella kunskapen om Colonna och de under 1500-talet pågående religiösa och politiska debatterna är det möjligt att utläsa och studera Colonnas tydliga åsikter om religion, spiritualitet, kvinnlighet och identitet, vilka alla framkommer på olika sätt i *Pianto*. Colonnas Maria lyfts inte bara fram som den ur vissa aspekter kanske viktigaste personen inom kristendomen, utan också som en symbol för olika former av kvinnlig identitet och kvinnlig styrka, vilka alla kan relateras till Colonnas personliga liv. Hennes idéer om representation och identitet kan på så vis utläsas i hennes *Pianto*, i vilka dessa åsikter exemplifieras genom Colonnas komplexa, ibland paradoxala men alltid positivt framställda, versioner av bibliska kvinnor. Här ibland den hängivna, modiga och passionerade Maria Magdalena, och mer än någon annan; genom Jungfru Maria, den mänskliga och sublimes, den jordiska modern, den regerande Himladrottningen och frälsaren av mänskligheten.

Sammanfattning och slutsatser

Vittoria Colonna bygger i sin *Pianto* upp en berättelse kring en berättelse. För Colonnas samtida läsare var passionshistorien mer än välbekant; det var inte bara en berättelse, det var sanningen som stora delar av ens världsåskådning var uppbyggd på. Colonna fortsätter passionshistorien, och återger den så som hon föreställde sig den ur Marias perspektiv. Det kan antas att detta perspektiv var viktigt för Colonna, både som en

¹⁰² D'Elia (2006) s. 121–122.

metod för att uttrycka sina åsikter rörande de reformatoriska rörelsernas kristocentrism och avståndstagande från Maria som frälsare och *mediatrix*, och på ett mer personligt plan; genom att tillskriva Maria den betydelse, för mänskligheten och hela kristendomens existens, som författaren så tydligt gör i *Pianto*, tillför Colonna ett drag av närmast gudinnetro till den annars så androcentriska kristendomen. Med denna starka betoning på Marias roll, hennes komplexa personlighet, och inte minst hennes roll som makthaverska och frälsare höjer Colonna henne över rollen som Guds Moder och god kristen; hon ger Maria personlighet, agens, tankar, känslor och åsikter, och en given plats i den kristna ideologin och teologin, på ett sätt som strider mot merparten av Colonnas samtida reformatorers synsätt.

Utöver att tillskriva Maria dessa egenskaper, och därmed bokstavligt och bildligt ge henne en hedersplats på himlavalvet, bidrar denna version av Maria, tillsammans med *Pianto*'s Maria Magdalena, till skapandet av en ny kvinnlig identitet i ett vidare perspektiv. Colonna skapar med dessa till viss del nya varianter av bibliska kvinnor förutsättningarna för en ny typ av kvinnlig identitet att ta form; en kvinnlighet som fortfarande faller inom de socialt accepterade normerna för kvinnlighet under renässansen, men som samtidigt är mer komplex, mer intellektuell och bildad. En kvinnlighet som dessutom är mer bestämd, mer självsäker, har ett betydligt större maktutövande och en större egen agens. Detta gränsöverskridande identitetsskapande gjorde inte bara Colonnas Maria till en mer framstående och mäktig karaktär, det bidrog även till att ge kvinnor en ny form av kvinnlighet att modellera sig själv och sina liv efter, på samma sätt som Colonna själv gjorde.

Avslutningsvis vill jag betona vikten av representation, något som även Vittoria Colonna verkar ha varit högst medveten om. Representation, oavsett inom vilka kategorier, är viktiga och av stor betydelse, i synnerhet för personer tillhörande minoriteter eller marginaliserade grupper. Ofta söker man representation inom det som ligger nära till hands, och det som man ser upp till; det är därför inte svårt att föreställa sig att en kvinna i det katolska Italien under 1500-talet sökte efter representation både i det som låg nära hennes vardag, men också inom det område som hon såg som eftersträvansvärt: religionen. Colonna och hennes texter, såväl *Pianto* som hennes bevarade brev och religiösa sonetter, är utmärkta exempel på sökandet efter identitet och representation, och när hon fann att det saknades, verkar hon helt enkelt ha skapat den representationen hon sökte. I ett brev från Vittoria Colonna till drottning Marguerite av Navarra beskriver Colonna exakt detta sökande efter förebilder som kvinnor kan identifiera sig med och se sig själva i, och uttrycker åsikten att man, oavsett kön, behöver kunna modellera sig efter någon som man kan se sig själv i.¹⁰⁵ Detta uttalande handlar om representation och identifikation, och förklarar i sin enkelhet mycket av Colonnas åsikter, så som de förstås idag; en längtan efter att se sig själv och det kön man identifierar sig med rättvist och positivt representerat, att kunna finna förebilder som man inte bara kan se upp till utan även identifiera sig med, och som man kan känna en samhörighet med. Var söker man inte helst sina förebilder, om inte inom det område där ens största

¹⁰⁵ Sara M. Adler, "Strong Mothers, Strong Daughters: The Representation of Female Identity in Vittoria Colonna's Rime and Carteggio." *Italica* 77:3 (2000) s. 313.

passion ligger? Med detta i åtanke är det fullt naturligt för Vittoria Colonna, som levde ett på många sätt utåtriktat och sekulärt, men samtidigt så djupt religiöst liv, att söka sina förebilder inom religionen, och när hon fann att delar av den representation och identitet hon sökte saknades, skapade hon den själv.

Källor

Vittoria Colonna, ”Pianto della Marchesa di Pescara sopra la passione di Christo”, (Bologna 1557), i Susan Haskins (red. och övers.), *Who is Mary? Three Early Modern Women on the Idea of the Virgin Mary*, (Chicago 2008).

Bild 1. Pietà per Vittoria Colonna, el. ”Study for the Colonna Pietà” (engelsk titel), av Michelangelo Bounarroti, daterad till ca 1538–1544. Teckning i svart krita, 28.9 cm x 18.9 cm. Isabella Stewart Gardner Museum, Boston, <<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=11427138>> 8/9 2020.

Bild 2. Pietà, staty i marmor, (utförd 1498–99) av Michelangelo Bounarroti, Sankt Peterskyrkan i Vatikanstaten, Rom. Fotografi av Stanislav Traykov, <<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=3694513>> 8/9 2020.

Kult, kristendom och kontinuitet

Tecken på ett tidigt kristnande av vikingatida Uppåkra

Elias Astour

Lunds universitet

I den här undersökningen ställs tidigare utgrävningsresultat från järnåldersbosättningen i Uppåkra i ett nytt ljus. Med utgångspunkt från upptäckter om ett tidigt kristnande av Varnhem i Västra Götaland undersöker författaren om fynd som gjorts i Uppåkra kan tyda på att även Uppåkra kristnades mot slutet av det första millenniet. Kristna artefakter och gravplatser i närheten av det vikingatida kulthuset skulle kunna innebära ett tidigt kristnande av Uppåkra, men bristen på skriftliga källor gör det problematiskt att dra några direkta slutsatser. Författaren anser att det behövs fler utgrävningar av området för att öka förståelsen om kristnandet av Uppåkra samt dess relation till staden Lunds etablering, vilken sker vid ungefär samma tid.

Nyckelord: Uppåkra, Vikingatid, Kulthus, Kristnande, Lund

Inledning

Idén till den här artikeln tog form efter upptäckterna om att ett tidigt kristnande ägt rum i Varnhem, Västergötland. Jag tyckte mig se likheter mellan Varnhem och Skara i relation till Uppåkra och Lund. Mellan Varnhem och Skara, som är en av Sveriges äldsta städer, är det 15 km. Skara var dessutom ett viktigt kyrkligt centrum och medeltida Sveriges första stift fanns här. En biskop fanns så tidigt som år 1014. Landskapet är rikt på fornlämningar, speciellt från järnåldern. Här har det hittats silverskatter från Danagårder och uppresta runstenar omnämner flera äventyr i västerled. De som överlevde och kom hem från dessa resor hade många gånger blivit rikligt belönade med silver. Arkeologiska utgrävningar från 2005–2009 och 2015 visar på att det redan i början av 900-talet e.Kr. stått en hall med tillhörande kyrka och kyrkogård. Detta är den tidigast kända kyrkan i Sverige. Gården med tillhörande kyrka donerades av en kvinna vid namn Sigrid under 1100-talets mitt. Denna donation möjliggjorde att ett cistercienserkloster byggdes, vilket kom att bli det största av sitt slag i Skandinavien. Sigrid omnämns i en text skriven i Danmark och tros vara släkt med den danske kungen Valdemar I. Helt klart är att hon tillhörde sin tids aristokrati.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Maria Vretemark, ”Aristocratic Farms and Private Churches: The Varnhem Case Study”, i Gudrun Sveinbjarnardóttir & Bergur Thorgerisson (red.), *The buildings of medieval Reykholzt: The wider context* (Reykjavik 2017) s. 143–158.

Om de styrande i Varnhem hade kristnats under tidigt 900-tal, kan samma sak ha hänt i Uppåkra? Kontakter med England och Europa fanns med säkerhet, vilket artefaktsmaterialet tydligt vittnar om. Bebyggelsen kring Varnhem blev ett tidigt kristet centrum för det som skulle bli Sverige och bebyggelsen kring Uppåkra i det som skulle bli Danmark. Lund grundas några kilometer norr om Uppåkra under senare delen av 900-talet och blir en utgångspunkt för den kristna missionen i östra Danmark,¹⁰⁵ medan Uppåkra förlorar sin centrala ställning runt samma tid. Säkerligen fanns kontakter och kanske även blodsbånd mellan människorna i området runt Öresund och den skånska slätten. De nya upptäckterna i Varnhem kan kanske göra så att vi kan förstå Uppåkra på ett nytt sätt. Då det saknas tillräckliga skriftliga källor kanske arkeologin kan styrka detta. Om vi kan påvisa att ett tidigt kristnande av Uppåkras befolkning hade skett kan det betyda att det inte var på grund av religionen som Uppåkra fått stå tillbaka för Lund.¹⁰⁶

En plats med lång kontinuitet

I Uppåkra finns det spår av mänsklig aktivitet från stenåldern och framåt. Kulturlagren visar på en kontinuerlig bosättning som sträcker sig över hela järnåldern. Det är en plats rik på arkeologiska fynd trots att enbart en bråkdel har grävts ut. Inom arkeologin berättar vi ofta historien som tillhört dåtidens sociala elit, det är den grupp av människor som tydligast syns i det arkeologiska materialet. Arkeologin visar att järnålderns Uppåkra inte enbart varit ett regionalt centrum för handel och hantverk utan även för makten och kulten, som varit nära förknippade. Det hedniska kulthuset har spelat en betydande roll och stod på samma plats i över ett halvt millennium. Bara några få meter sydväst om kulthuset stod den stora hallen som tyder på att en elit har funnits på platsen.¹⁰⁷ Kan denna elit ha tagit till sig den kristna tron redan när kulthuset nedmonterades på 800-talet?

I den här artikeln kommer fokus att ligga på perioden vikingatid och tidig medeltid. Det är under den här tidsperioden som vi kan undersöka vilka tecken det finns på ett tidigt kristnande av vikingatida Uppåkra. Frågor som berör tiden för kulthusets nedmontering och kyrkans tillblivelse kan hjälpa oss att komma närmare ett svar. Finns det kristna artefakter och gravar? Till när kan dessa i så fall dateras? Kan de hjälpa oss att påvisa om Uppåkras befolkning tog till sig den kristna tron redan under vikingatiden? Om så var fallet, kan detta ha påverkat staden Lunds tillblivelse som ett kristet centrum i det danska riket? Finns det samtida skrifter som berör platsen?

Upptäckten av Uppåkra

¹⁰⁵ Sofia Cinthio, *Heliga föremål och religiösa ting* (Lund 2014) s. 8.

¹⁰⁶ Mats Anglert & Petter Jansson, "Kyrkplatsen i Uppåkra: Undersökningar 1997–1999", i Lars Larsson (red.), *Uppåkra: Centrum i analys och rapport* (Lund 2001) s. 23–40.

¹⁰⁷ Birgitta Hårdh & Lars Larsson, *Uppåkra: Lund före Lund*. Lars Welinder (red.), (Lund 2007) s. 10–14.

1934 uppmärksammades Uppåkra i samband med att ett prästlöneboställe skulle byggas. Färgskiftningar i jorden tillsammans med krukskärvor och andra föremål gjorde att man kallade in arkeologen Carl-Magnus Vifot. Undersökningen fastställde att det funnits en boplats som med hjälp av bland annat krukskärvorna kunde dateras till 400-talet e.Kr. Vid den här tiden var kunskapen om järnålderns boplatser begränsade men Vifot förstod att det rörde sig om en unik plats utifrån fyndinnehållet. Av olika skäl avstannade vidare utforskande av Uppåkra tills diskussionerna om centralplatser blev aktuella under senare hälften av 1900-talet.

Nya undersökningar gjordes 1996 för att undersöka boplatsens utbredning och kulturlagrens karaktär. Dessa undersökningar gav oväntade resultat.¹⁰⁸ Det visade sig att järnålderns Uppåkra utgjordes av en yta på strax över 40 hektar och beboddes kontinuerligt från förromersk järnålder fram till slutet av vikingatiden, 100 f.Kr. till 1000 e.Kr. Undersökningar med metalldetektor resulterade i ett stort antal fynd och kulturlagren var på många håll uppemot två meter djupa trots att marken odlats sedan medeltiden. Tetra Pak gick in med sponsorpengar vilket möjliggjorde ett flerårigt grävprojekt som inleddes 2001. Området mellan kyrkan och prästlönebostället var ett attraktivt ställe att börja gräva på då man hittat dyrbara artefakter och tjocka kulturlager.¹⁰⁹ Sedan 2005 fram till idag har endast seminariegrävningar av Lunds universitet gjorts.¹¹⁰

Kulthuset

I området mellan kyrkan och prästlönebostället lokaliserades lämningarna efter en ovanlig byggnad. Vi vet att det har rört sig om en hög byggnad på grund av spåren efter stolphålen och de breda väggrännorna. Stolphålen har haft en diameter på 70 centimeter och varit nergrävda 2 meter medan väggrännorna har haft ett djup av cirka 1 meter. Kulthuset hade en längd på 13 meter och en bredd på 6,5 meter. Den har haft tre ingångar med stora dörringar som antyder att dörrarna varit massiva. Huset har haft ett lergolv med en stor central härd. Med hjälp av fynd och kol 14-dateringar av djurben vet vi att huset använts från 200-talet och in på 800-talet e.Kr. Kulturlagren visar att huset byggts om och reparerats i minst sex omgångar utan att planlösning eller konstruktion förändrats under de århundraden som huset varit i bruk. Förutom spår av en ännu äldre konstruktion finns det även spår av en yngre byggnad på platsen. Det fyndmaterial som grävts fram under tre grävsäsonger är i majoriteten förknippade med kultutövning och ceremoni.¹¹¹ Det yngsta lagret från byggnationen, som tillkom när kulthuset nedmonteras på 800-talet e.Kr, visar att husets form och funktion hade förändrats då man inte gjort några fynd som kan knytas till kult och rit.¹¹²

¹⁰⁸ Hårdh & Larsson (2007) s. 5–8.

¹⁰⁹ Lars Larsson & Bengt Söderberg, ”Brända hallar: diskontinuitet och kontinuitet: ett järnåldersresidens i Uppåkra, Sydsverige”, *Forvännen* 108:4 (2013) s. 238–248.

¹¹⁰ Hårdh & Larsson (2007) s. 8–10.

¹¹¹ Larsson & Söderberg (2013) s. 238–248.

¹¹² Lars Larsson & Karl-Magnus Lenntorp, ”The Enigmatic House”, i Lars Larsson (red.), *Continuity for Centuries: A ceremonial building and its context at Uppåkra, southern Sweden*. (Lund 2004) s. 3–48.

Från de mytologiska sagorna och de arkeologiska fynden kan vi rekonstruera en del av husets interiör och de aktiviteter som kan ha ägt rum där. På nord- och sydsidan av huset har man funnit spjutspetsar och sköldbeslag som blivit nedlagda i omgångar då huset byggdes om och senare nedmonterades. Dessa för tankarna till Odins hall i Asgård där takbjälkarna utgjordes av spjutspetsar och väggarna täcktes av sköldar. En annan tolkning är att dessa vapen har tillhört besegrade fiender och offrats till gudarna utanför templet. Ett hundratal guldgubbar hittades runt stolphål och väggrännor, med störst koncentration kring den nordvästra takbärande stolpen. Vi vet inte riktigt vad dessa hade för syfte men om vi tänker oss att stolpen symboliserade en trädstam så för det tankarna till trädet Glaser i fornnordisk mytologi som hade ett lövverk av guld och stod utanför Valhalla. Andra fynd som man funnit i templet låg nedgrävda i golvet invid härden. Arkeologerna hittade där en bägare av brons och silver med dekorerade band av guld tillsammans med en glasskål med ett lotusmönster på buken. Den unika bägaren har tillverkats lokalt medan glasskålen har tillverkats norr om Svarta havet och båda daterar till 500-talet e.Kr. vilket innebär att de varit i användning under mycket lång tid innan de grävdes ner. Fyra stämplor för tillverkning av guldgubbar har hittats och de föreställer kvinnor som bär fram bägare eller män som dricker ur dessa. Symboliken på guldgubbarna i relation till de funna djurbenen är troligen tecken på att det hållits stora gästbud vid templet. Man har alltså mest sannolikt välkomnat gäster med att servera dryck ur bägaren och sedan äta tillsammans som en del av den rituella handlingen eller vid förseglandet av överenskommelser. Sådär har det sannolikt sett ut under de århundraden som kulthuset stått på platsen. Men en ny era hade börjat ta form under 800-talet då huset som nu troligtvis hade blivit ett omodernt uttryck för de styrande på platsen senare nedmonterades. Nedläggningen av bägaren, glasskålen och vapnen kan vara indikationer på att platsen medvetet övergavs.¹¹³ Idag står en kyrka bara några hundra meter bort.

Kyrkan

Uppåkras nuvarande kyrka invigdes år 1864. Den är belägen i den norra delen av järnåldersboplatsen på en höjdpå på cirka 34 m.ö.h. och är omgiven av åkermarker. De faktorer som påverkat var kyrkan byggdes är just det väl synliga läget i landskapet och relationen till den äldre bebyggelsen. Märkliga äldre kulturlager på kyrkogården norr om kyrkan var kända redan under Vifots tid på 1930-talet. Inom fornlämningen har forskarundersökningar bedrivits av Institutionen för Arkeologi och Antikens historia vid Lunds universitet sedan 1996. Redan vid undersökningar från 1997–1999 påträffades spår av den medeltida kyrkan. I slutet av 1700-talet omtalas en gravhög på kyrkogården som sedan tidigare hade jämnats med marken. I så fall skulle en eventuellt äldre träkyrka kunna knytas till den som gravlagts i den nu försvunna ätthögen. Gravhögen som ingick i kyrkomiljön kan förklara kyrkogårdens ovala form som är ovanlig både för området och perioden. Den ovala formen gjorde att arealen för gravläggningarna blev liten. Detta förändrades då kyrkogården fick den rektangulära form den har idag.

¹¹³ Hårdh & Larsson (2007) s. 40–55.

Runt kyrkogården finns en mur som innehåller en del fyrkantiga kvaderstenar från medeltidskyrkan.¹¹⁴

I februari 2013 utförde Sydsvensk Arkeologi en förundersökning samt en undersökning av Uppåkra kyrka. Forskningsgrävningen resulterade i upptäckten av en stenrad i kyrkans sydsida som är en rest efter medeltidskyrkans västvåg. Under den arkeologiska undersökningen påträffades även kristna gravläggningar av barn samt flera lösfunda människoben. Platsen har med stor sannolikhet använts för kristna begravningar av barn innan den medeltida kyrkan byggdes mot slutet av 1100-talet. Professor Carl Georg Brunius hade tidigare gjort en uppmätning av den medeltida kyrkan samt tecknat den innan den revs ner. Kyrkans längd var 28 meter och bredden var 9,5 meter, med vapenhus och stråvpelare mätte den 20 meter i bredd. Den hade ett rektangulärt långhus och ett smalare absidförsett kor. Under senmedeltiden byggdes ett kvadratisk västtorn i jämbredd med långhuset samt ett vapenhus längs med långhusets norrsida. Efter dräneringsarbetet 2007 kunde man mer exakt lokalisera den medeltida kyrkans läge då kyrkans grundstenar grävdes fram längsmed den nuvarande kyrkans sydfasad. Dessa visar att den äldre kyrkan låg något förskjutet åt söder i jämförelse med den nuvarande kyrkan. 2008 grävdes provgropar både inne i kyrkan och utanför. Dessa visade på omrörda lager fram till äldre järnåldern där lagren var intakta. Under fortsatta grävningar 2009–2010 kunde den medeltida kyrkans grund påvisas söder om kyrkans kor. Det hade varit en högst ordinär sockenkyrka och inget om den visar på att platsen haft någon större betydelse under järnåldern.¹¹⁵ Detta styrker att platsen hade tappat sin centrala roll redan då stenkyrkan uppfördes.

Gravarna

Gravar kan säga oss mycket om den gravlagda, det samhälle som jordfäst den avlidna och de trosföreställningar som varit rådande. Olika gravskick speglar olika kulturer och ger oss ledtrådar om hur människor har levt och de samhällen de har varit en del av.¹¹⁶ Undersökningarna som gjordes i och omkring kyrkan under 1997–1999 resulterade i fler upptäckter. Utöver spår efter den medeltida kyrkan fann man en grav under den medeltida grundmuren. Detta tolkades som att graven måste ha tillkommit innan den medeltida kyrkan byggdes. En kol 14-datering placerade graven mellan 710–1020 e.Kr. Graven var orienterad i öst-västlig riktning och inga spår efter en kista eller gravgåvor påträffades.¹¹⁷ Kol 14-dateringen anger att det är mer sannolikt att den gravlagda avled närmare år 1020 än det äldre datumet.

Grävningen 2013 innebar att man hittade ytterligare kristna gravar under den medeltida kyrkan. I de kulturlager som daterats till tidig medeltid eller vikingatid hittades det

¹¹⁴ Anglert & Jansson (2001) s. 23–40; Ing-Marie Nilsson, *Uppåkra kyrka. Stora Uppåkra 8:4, arkeologisk förundersökning och undersökning 2013* (Kristianstad 2013) s. 5–10.

¹¹⁵ Anglert & Jansson (2001) s. 23–40; Nilsson (2013) s. 5–11.

¹¹⁶ Lars Larsson, ”Tänder tänder tankar: Lämningar från en ultimativ transformation”, i Fredrik Eken-gren & Liv Nilsson Stutz (red.), *I tillvarons gränsländ: Perspektiv på kroppen mellan liv och död* (Lund 2009) s. 174–196.

¹¹⁷ Anglert & Jansson (2001) s. 23–40.

bland annat delar av skelettgravar samt lösfynd av människoben. Dessa var orienterade i öst-västlig riktning och låg på samma nivå. Gravarna tillhörde barn och detsamma gäller för de lösfunna benen. Inga föremål hade lagts med dessa barn. Första graven tillhörde ett barn i 4- till 6-årsåldern som låg på rygg med armarna längs med sidorna. Det var endast skelettdelar av nedre delen av bålen samt benen som kunde grävas fram. Nedre delen av benen gick in i schaktväggen i öster. I väster där övre delen av kroppen skulle ha varit hade graven blivit söndergrävd i samband med den medeltida kyrkans rasering. Detta gjorde det svårt att med säkerhet kunna bedöma om graven hade legat under kyrkans västvägg eller inom kyrkan. Men med tanke på att huvudet skulle ha varit alldeles in på kyrkans västvägg är det mest troligt att kyrkan byggts ovanpå graven och att den därför är äldre än den medeltida kyrkan. Andra graven som låg 25 centimeter söder om den första tillhörde ett barn i 2-årsåldern som hade legat i en svepning på rygg med armarna längs med kroppen. Graven hade blivit störd och saknade ben samt vänster arm. Den tredje graven påträffades alldeles intill stenkyrkans grundmur och tillhörde ett spädbarn. Endast några få fragment från skalltak och underarmsben påträffades då graven mest troligt blivit påverkad av grävandet vid medeltidskyrkans uppförande. De andra lösfunna benen kan mycket väl tillhört samma barn medan andra tillhört ett eller två andra barngravar. Kol 14-datering av ett par tänder från grav två resulterade i att graven med 99,7% sannolikhet tillhör perioden mellan 1020–1161 e.Kr. Graven hör hemma i 1000-talet eller 1100-talets första hälft vilket gör den äldre än stenkyrkan som tillkommit tidigast under senare hälften av 1100-talet eller kring sekelskiftet 1200. Platsen för dagens kyrka har alltså använts för begravning enligt kristen tradition under sen vikingatid till tidig medeltid. Gravfynd från 1997–1999 tillsammans med de från 2013 indikerar på att det finns en kontinuitet i att platsen använts för kristna begravningar ända ner i vikingatid. Den här tidigkristna begravningsplatsen har haft en särskild del för jordfästning av barn.¹¹⁸ Detta tyder på att åtminstone en del av Uppåkras invånare kan ha kristnats redan under vikingatid. Det öppnar även upp för möjligheten att en vikingatida träkyrka med tillhörande kyrkogård funnits på platsen.

Kristna artefakter

Flera kristna artefakter hittades genom metalldetektorsökningar strax norr om kyrkan och invid prästgården, däribland ett enkolpion, en relikbehållare i form av ett kors som kunde bäras som en amulett.¹¹⁹ En stilanalys daterar korset till 1000-talet e.Kr. och en lagerkrans över kristusfigurens gloria talar för att den tillverkats inom gränsen för dagens Tyskland. Efter 1100-talet var det endast biskopar som fick lov att bära sådana. Man har även funnit enkolprier i Uppland och Gästrikland, men dessa har hittats i silverdepåer. Enkolpiet i Uppåkra däremot har inte hittats i en silverdepå, något som talar mer för att den tillhört en person som bekände sig till den kristna religionen. Detta skulle kunna tyda på att det redan under 1000-talet e.Kr. byggts en kyrka i Uppåkra. Oftast brukar sådana kyrkor vara anknutna till en storgård och behöver alltid invigas

¹¹⁸ Nilsson (2013) s. 19–24.

¹¹⁹ Nilsson (2013) s. 10.

av en biskop. Före år 1050 fanns ingen biskop i Lund och det kan därför tänkas att en biskop kom till Uppåkra för att inviga kyrkan och att relikkorset blev kvar där.¹²⁰

Lejonet Helge är en annan kristen artefakt som är av silver och dekorerad med en ornamentikstil som kallas missionsstilen, vilket daterar den till 700-talet e.Kr. Helge har mest sannolikt varit fäst på ett relikskrin. Detta kan tolkas som att den kommit till Uppåkra via en tidig kristen mission, kanske redan på 800-talet e.Kr. Ett annat importföremål som kan tolkas som bevis för en tidig kristen mission är ett emaljspanne med korsmönster, daterat till tidigt 800-tal e.Kr. Det intressanta är att båda dessa föremål har hittats nära dagens kyrka och den nuvarande gården. Uppåkra finns inte nämnt i Ansgars missionsresor till Skandinavien under 800-talet e.Kr. men artefakterna talar ändå för att platsen kan ha varit i kontakt med tidig kristen mission.¹²¹ Förekomsten av kristna artefakter behöver inte tyda på kristen mission eller att människor som haft dessa i sin ägo bekänt sig till kristendomen. De berörda artefakterna kan ha hamnat i Uppåkra på flera olika sätt så som genom plundringståg, men den tolkningen hade varit mer sannolik ifall de hittats som depåfynd. Då de hittats som lösfynd kan en tolkning vara att de kommit dit som gåvor och därför visar på fredliga europeiska kontakter. Även om föremålen är laddade med kristen symbolik kan de ha setts enbart som dyrbarheter av vikingatidens Uppåkrabor. Det som ändå talar för att de ska tolkas som tecken på en tidig kristen mission är att de har hittats i området kring dagens kyrka och kan således ha tillhört någon av kyrkans föregångare. Detta kan indikera att föremålen inte alls hade förlorat sin kristna symbolik och att människorna som hade dessa artefakter i sin ägo förstod och använde sig av symboliken i rätt kontext. En tidig kristen mission i Uppåkra skulle därför inte vara helt osannolik. Den Frisiska missionären Willibrord sägs ha vistats hos den danske kungen under 700-talet, kanske besökte han Uppåkra? Då dessa artefakter hittats som lösfynd och därför saknar kontext har de daterats med hjälp av deras ornamentikstil. Denna datering avslöjar när föremålen kan ha tillverkats men vi vet inte när de kommit till Uppåkra eller hamnat i jorden. De skulle ha kunnat vara i cirkulation under väldigt lång tid, kanske flera hundra år, innan de slutat i Uppåkras jordar.¹²²

Dynnergårds åkrar

Något söder om kyrkan ser man namnen Dynnegård och Dynnegårdsåcker i det äldre kartmaterialet. Namnen kan sättas i samband med en äldre försvunnen gård som kan ha att göra med den eventuella träkyrkan och de tidigaste kristna gravarna. Även om detta har en stor osäkerhet omkring sig då det saknar arkeologisk förankring så kan det beaktas. Liknande exempel finns på andra ställen som blivit arkeologiskt undersökta.¹²³

¹²⁰ Johanna Bergqvist, ”Spår av religion i Uppåkra under 1000 år”, i Birgitta Hårdh (red.), *Fynden i Centrum: Keramik, Glas och Metall från Uppåkra* (Lund 1999) s. 113–126.

¹²¹ Mimmi Tegnér, ”Uppåkra under sen vikingatid”, i Birgitta Hårdh (red.), *Fynden i Centrum: Keramik, Glas och Metall från Uppåkra* (Lund 1999) s. 225–242.

¹²² Bergqvist (1999) s. 113–126.

¹²³ Anglert & Jansson (2001) s. 23–40.

Ett åkerfall med namnet gård i sig är ovanligt och ordet dynne syftar på en höjd, därmed kan Dynnergård tolkas som en inhägnad gårdsbebyggelse på en höjd. Ett liknande exempel från samma tid finns i Lisbjerg. Arkeologiskt har man kunnat belägga en palissadomgärdad vikingagård i anslutning till en kyrka med det gamla marknamnet Skeigårds agre. Det mesta tyder på att både kyrkan och gården har ett samband med biskopssätet i Århus och att gården donerades i samband med upprättandet av Århus stift år 1060. I Uppåkras fall kan inte analyser av äldre lantmåterimaterial påvisa någon storgård i varken Stora eller Lilla Uppåkra. I Knut den Heliges gåvobrev från år 1085 finns det heller inget som antyder att en sådan har existerat. De skånska godsens gåvobrevet visar tydligt att de blivit uppbrutna, vilket även kan gälla Uppåkra. I så fall kan det tolkas som att storgodset inte tillhört en kung utan en regional hövding. Läger vi då till att den agrara bebyggelsen sedan får sin kända form efter att storgården försvunnit så är det ytterst svårt att via lantmåterikartor kunna utläsa något om en storgård. En storgård tillhörande en regional hövding som senare brutits upp i nya gårds och toftstrukturer kan alltså ha funnits. Det skulle kunna vara så att den lokala och regionala makten som hade sin bas i Uppåkra har brutits och att kungen som en maktmarkering konfiskerar och sedan donerar marken till kyrkan för att visa på att en ny struktur och plats prioriteras.¹²⁴

Möjligtvis kan det ha varit så att en storman i Uppåkra tidigt kristnades och frivilligt överlät sin gård och sin mark i kungens ägo som ett tecken på lojalitet eller för beskydd.¹²⁵ För att vi med säkerhet ska kunna säga att en storgård med tillhörande träkyrka har funnits, söder om dagens kyrka, under 900- eller 1000-talet behöver vi arkeologiskt kunna påvisa lämningar efter dessa. Detta kan bli svårt då marken har plöjts i flera århundraden och det är just kulturlager från vikingatiden som blivit förstörda.

En tradition av nedbrunna långhus

Området mellan kulthuset och bronsåldershögen, Storehög, undersöktes mellan åren 2005–2007. Grävningen resulterade i att man fann lämningarna efter ett nedbrunnet hus från 400-talet e.Kr. där tre människor brunnit inne. Lagret ovanför det nedbrunna huset utgjordes av ett stort antal djurben och en del människoben. Denna benhög tillkom cirka ett århundrade efter branden. Huset byggdes aldrig om och man tog heller inte hand om kvarlevorna efter de tre individerna som brann inne. Tolkningen är att det nedbrända huset jämnats med marken och området kom senare att användas som en rituell sophög där både djur, men även människor offrats.

Utgrävningarna runt kulthuset fortsatte under 2008–2012 och fler nedbrända hus från olika perioder kunde dokumenteras. Sydväst om kulthuset hade ett hus, den stora hallen, brunnit ner och byggts om i omgångar från 400-talet fram till 800-talet e.Kr. Även här har brända människoskelett identifierats. Ett skulderblad visar tydligt på yttre

¹²⁴ Mats Riddersporre, ”Ravlunda och Uppåkra: Två exempel på försvunna storgårdar?”, i Birgitta Hårdh & Lars Larsson (red.), *Centrala Platser: Centrala Frågor; Sambällsstrukturen under järnåldern* (Lund 1998) s. 165–178.

¹²⁵ Tegnér (1999) s. 225–242.

våld då den har blivit genomborrad av ett spetsigt föremål, mest sannolikt ett spjut. Av de fyra nedbrända husen i nära anslutning till kulthuset så har tre lämningar av inbrända människor där kvarlevorna inte tagits omhand.

Det är lätt att tolka detta som att kontinuerliga uppgörelser inom en släkt eller mellan olika familjer som kämpat om makten funnits under flera århundraden. De fornnordiska sagorna berättar om liknande fejder mellan ledande familjer. För varje nybyggnad efter bränderna har den stora hallen byggts närmare kulthuset. Den yngsta husgrunden från vikingatiden stod bara några få meter från kulthuset. Rum för kult och representation verkar ha förändrats under senare delen av järnåldern. Det ser ut som om de kommit att integreras ju närmare in på vikingatiden vi kommer. I den stora hallens östra del som ligger närmast kulthuset fann man en stenläggning. På grund av fynden man fann i anslutning till stenläggningen tror man att det rör sig om en kultisk harg, en plats tillägnad rit och ceremoni. Fynden utgörs av ett miniatyrsvärd, en torshammare och ett dekorerat beslag med smeden Völund. Beslaget är det yngsta fyndet från den här miljön och dateras till 950-talet.¹²⁶ Den kultiska hargen kan även förklara varför kulthuset plockades ner under 800-talet. Om sederna under vikingatiden förändrades behövdes inte kulthuset längre. Platsen för kult och representation skedde nu istället i den östra delen av den stora hallen. Nedmonteringen av kulthuset har kanske därför inget med den nya religionen att göra och behöver därför inte ha ersatts av en träkyrka.

De skriftliga källorna

Uppåkra var en av Sydsandinavien många centralplatser under järnåldern. Det som gör den annorlunda är dess storlek och långvariga kontinuitet. Till skillnad från Lejre och Gamla Uppsala som finns nämnda i samtida texter är det relativt tyst om Uppåkra. Första gången platsen klart och tydligt nämns i en text är i Knut den Heliges gåvobrev från år 1085. Uppåkra hade redan då tappat sin funktion som centralplats. I Saxo Grammaticus skildring från 1200-talet berättar han om kung Ragnar Lodbrok, som även finns omtalad i frankiska källor från år 845. I skildringen försöker Skåne, Jylland och Halland frigöra sig från hans danska rike. Kung Ragnar skickar därför stora flottstyrkor som slår till på slätten Ullåker invid en bosättning. Hans son Sigurd skadas och skickas till bosättningen som har en Odenkult. Det här skulle kunna syfta på Uppåkra och kulthuset. Egil Skallagrimssons saga från 1200-talet skildrar en händelse runt 960-tal, kort efter Gorm den gamles död. Egil färdas genom Öresund och plundrar en handelsbosättning som heter Lund och är omgiven av en träborg. Den isländska skalden Einar Skálaglam som var verksam under 900-talets senare del hyllar den danska kungen som beskrivs som "Lunds land berömda furste". Detta skulle kunna referera till Harald Blåtand. I Lund fanns det under senmedeltiden två stora välkända årsmarknader som redan under slutet av 1500-talet beskrevs som äldre. Den ena var kallad "tre högars marknad" och sägs ha sitt ursprung från en äldre marknadsplats och kultplats öster om Lund. Detta skulle kunna referera till Uppåkra då en tredje borttagen hög påträffades strax norr om Storehög 1996, om det inte var för att Uppåkra är belägen söder om Lund. I

¹²⁶ Larsson & Söderberg (2013) s. 238–248.

en beskrivning av Lund från år 1587 sägs det att Lund räknas till en av Danmarks äldsta städer och fanns redan innan Kristus födelse. Om dessa referenser avser samma plats så har vi alltså en gammal handelsbosättning från 800- och 900-talet med en Odenkult. Bosättningen har en marknad som kallas ”tre högars marknad”, en träborg kring sig och dessutom känd under namnet Lund. Detta skulle kunna syfta på Uppåkra men det finns ett alldeles för stort utrymme för misstolkningar och det går därför inte att knyta dessa källor till Uppåkra. Det verkar även som att Uppåkra har varit känt under namnet Arnalund fram till 1100-talet. Detta kan betyda att dagens Lund har övertagit sitt namn från den äldre centralplatsen i Uppåkra.¹²⁷

Lund och kristendomens införande

Lund är en gammal stad i dagens Sverige. Vid stadens tillblivelse för över tusen år sedan så löd den under Danmark. Relationen till den danska kulturen syns i Uppåkras metallmaterial som visar på nära förbindelser med produkter från verkstäder knutna till Jellingdynastin.¹²⁸ Under den senare delen av 900-talet anlades staden av Sven Tveskägg efter engelsk modell och var en av de första kristna städerna i Skandinavien.¹²⁹ Det är högst troligt att Lunds tillblivelse och framväxt har påverkat Uppåkra. Om dessa har varit konkurrenter eller haft nära förbindelser är svårt att svara på och vi kan inte med säkerhet påstå att staden Lund varit en omlokalisering av Uppåkra och dess invånare, även om det är väldigt troligt. Metallmaterialet tillsammans med de kristna gravarna i Uppåkra talar för att en samlevnad har funnits utan att några större stridigheter behövt äga rum. Det talar även för att religionen varit gemensam. De kulturella uttrycken och likheterna mellan Danmark och västra Skåne talar även för att allianser och kanske även blodsband funnits. Skulle det nu vara så att Lund har övertagit sitt namn från Uppåkra så finns det ytterligare anledning att se att omlokaliseringen av de centrala funktionerna haft en större relevans som vi idag kanske inte kan förstå.

Tidigare har forskningen utgått från att kristendomens införande var ett kollektivt initiativ. Idag ser vi annorlunda på hur kristendomen slog rot i det hedniska Skandinavien. Forskningen tillskriver makteliten den betydande rollen som initiativtagare till kristendomen och dess samhällsstruktur. Det är även det här samhällsskiktet som byggde de tidigaste kyrkorna. Dessa har med stor säkerhet sett annorlunda ut än under tidig medeltid. Även deras funktion kan ha varit annorlunda än den vi känner till från senare perioder. Kyrkor har många gånger byggts intill äldre kultplatser eller i anslutning till större gårdar. Antalet bevarade och undersökta kyrkor från 1000-talet eller tidigare är litet vilket gör att kunskapen om dessa är begränsad. Kristna gravar som vi stöter på indikerar att det kan ha funnits en träkyrka på platsen, men begravningsplatser

¹²⁷ Anders Andrén, ”En centralort utan textbeleg? - Uppåkra som ett historiskt- arkeologiskt problem”, i Birgitta Hårdh & Lars Larsson (red.), *Centrala Platser: Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern* (Lund 1998) s. 137–146.

¹²⁸ Hårdh & Larsson (2007) s. 85–87.

¹²⁹ Fredrik Svanberg, *Vikingatiden i Skåne* (Lund 2000) s. 87.

kan även ha använts under en kortare period utan att en kyrka har funnits på platsen.¹³⁰ Då gravarna i Uppåkra uppvisar att platsen haft en längre kontinuitet av att användas för gravläggning enligt kristen sed tyder detta på att medeltidskyrkan högst troligt har haft en föregångare i trä.

Slutsats

Nya upptäckter inom arkeologin gör att gammalt material kan ses i nytt ljus och fördjupar förståelsen för aspekter som har varit vaga eller svåra att placera. Artikeln undersöker om ett tidigt kristnande av vikingatida Uppåkra varit sannolikt genom att studera texter och grävrapporter med gemensamma beröringspunkter. Den här frågan har på inget sätt ett klart eller tydligt svar. Skiftet från hedendom till kristendom i Skandinavien var en långsam process som varken var linjär eller enhetlig. I sitt tidigaste stadium har den nya tron existerat parallellt med den gamla tron. Den har även med stor sannolikhet uttryckt sig på ett något annorlunda sätt än under medeltiden.¹³¹

Något som är viktigt att vi har i åtanke är att vikingatidens människor levde under andra förhållanden och villkor. Deras världsbild och samhällsorganisation skiljde sig markant från vår. De skandinaviska nationerna börjar sakta ta form mot slutet av järnåldern. Varje samhälle och bygd var en självständig enhet med egna traditioner som kunde skilja sig lite från sina grannar. Arkeologiskt kan vi se att samhällen som vi idag tycker borde höra samman på grund av de gränser och den geografi som för oss är självklar skiljer sig i till exempel gravskick. Skåne som landskap var delat i flera kulturella traditioner där västra Skåne, som den här artikeln bearbetar, hade mer likheter och kulturella band med de danska öarna och Jylland än med grannarna i östra Skåne. Under 900-talet skedde en förändring i den danska riksorganisationen. Synen på kristendom, kloster och kyrkor förändrades från att vara en källa för plundring och rikedomar till att bli en förebild för en ny samhällsorganisation. Det här är en tid då de första skånska städerna grundades och byarnas gårdar strukturerades om enligt nya modeller.¹³²

De tecken som finns på ett tidigt kristnande av vikingatidens Uppåkra är inte lika tydliga som de i Varnhem, där arkeologin på ett tydligare sätt har kunnat belägga en hall med tillhörande kyrka och kyrkogård. De kristna gravarna talar för att Uppåkra har haft en kristen befolkning omkring 1000-talet, då Lund redan etablerats. Men de kristna artefakterna funna i Uppåkra och som har diskuterats i denna artikel, föreslår att kristendomen kunde ha fått fäste innan dess. Även om Uppåkra inte finns nämnt i skriftliga källor vad gäller kristen mission talar dessa artefakter för att en sådan kan ha skett under tidig vikingatid. Det indikerar även en av gravarna, även om sannolikheten för det äldre datumet som antyder att den gravlagda avlidit under 700-talet är mindre troligt. Det som skapar osäkerhet kring att kunna påvisa tidig kristen mission är att artefakterna kan ha varit i cirkulation under längre tid innan de slutat i Uppåkra eller att de kommit

¹³⁰ Mats Anglert, ”De tidigaste kristna kulthusen”, i Mats Anglert, Magnus Artursson & Fredrik Svanberg (red.), *Kulthus & Dödshus: Det ritualiserade rummets teori och praktik* (Lund 2006) s. 167–180.

¹³¹ Anglert (2006) s. 167–180.

¹³² Svanberg (2000) s. 7–19.

dit som gåvor från kristna allierade. Att dessa artefakter hittats som lösfynd kring dagens kyrka och inte i depåer stärker bilden av att de inte hamnat i Uppåkra via plundring samt att de tillhört människor som ansett sig vara kristna. Men utan en kontext att knyta dem till är det svårt att säga exakt när de hamnat i jorden och därför kan de inte hjälpa oss att fastställa en tidig mission. Framtida undersökningar kan kanske ge oss ett tydligare svar på hur det förhåller sig med dessa och träkyrkan som varit föregångare till den medeltida kyrkan. Vidare talar de kristna gravarna samt namnet på ett åkerfall för att en träkyrka funnits på platsen, även om resterna av den ännu inte påträffats.

Dessutom tyder den kultiska hargen i hallen invid kulthuset på att sederna kring rit och reception förändrades under vikingatiden och att det kanske var därför som kulthuset nedmonterades under 800-talet. Det behöver alltså inte betyda att en kyrka tog över funktionen. Texterna från medeltiden beskriver en plats som skulle kunna syfta på Uppåkra men de är vaga. Skulle man till exempel med hjälp av arkeologin kunna påvisa att Uppåkra haft en tråpallisad omkring sig så kunde detta bli mer trovärdigt. Sammantaget illustrerar detta att vi för närvarande inte på ett övertygande sätt kan påvisa att vikingatidens Uppåkra kristnades innan Lunds tillblivelse. Vi kan heller inte utesluta att en tidig kristen mission har ägt rum och fått fäste bland Uppåkras elit, vilket kan ha varit en av anledningarna till att Lund anläggs som ett kristet centrum några kilometer bort.

Idag har vi en större kunskap om järnåldern, dess boplatser och centralplatser än vad Vifot hade på 1930-talet. Nya arkeologiska perspektiv och teorier gör att vi ser på datiden med andra ögon. Att Uppåkras tidigare viktiga funktioner flyttades till en ny lokal kan ses som en naturlig process efter kontakterna med den kristna världen och ett resultat av att andra kvaliteter krävdes av ett säte för makten och religionen. Det är en av orsakerna till att vi ser ett brott mellan järnåldern och medeltiden. Samhället ändrar struktur i och med den nya religionen. Av den anledningen är det passande att bygga vidare på den nya strukturen på en ny plats, vilket är något som sker på flera ställen under den här tiden. Arkeologin förmedlar historia så som vi känner till den just nu och den förändras med nya rön och upptäckter. Vi vet idag att skiftet från hedendom till kristendom var en glidande övergång och inte ett brott. Det material som tagits upp här visar på möjligheten att en tidig kristen mission och ett tidigt kristnande av Uppåkra kan ha skett. Förhoppningsvis kan framtida arkeologiska undersökningar avgöra om denna diskussion kan resultera i tydligare belegg för kristnandets process i Uppåkra och Skandinavien.

Handlandets kraft

Konsumentens roll som ekonomisk och politisk varelse i Kooperativa Förbundet 1898–1924

Alice Olsson

Lunds universitet

Syftet med föreliggande artikel är att presentera konsumentens roll i Kooperativa Förbundet åren 1898–1924. Artikeln har som utgångspunkt tre av KF:s mest prominenta företrädare under perioden: G.H. von Koch (1872–1948), Martin Sundell (1879–1910) och Anders Örne (1881–1956), samt deras ideologiska skrifter. Diskussionen rör sig främst runt konsumenten som individ och som del i ett kollektiv. Genom att studera hur källorna beskriver konsumentens plats i det ekonomiska systemet, vilken politisk roll de tillskriver konsumenten, samt vilka moraliska krav och påbud som ställs på den enskilda individen analyseras de kooperativa teoretikernas syn på konsumentens roll. Med utgångspunkt i vad vetenskapsociologen Bruno Latour kallar ”the blood flow of science” diskuteras även relationen mellan teori och praktik.

Nyckelord: konsument, konsumentmakt, folkrörelse, Kooperation

Inledning

Den fjärde september 1899 träffas 41 svenska kooperativa föreningar i Stockholm. Mötet kommer att gå till historien som Kooperativa Förbundets första kongress. Att starta ett enhetligt nationellt förbund för kooperativa föreningar skulle emellertid visa sig vara en svår uppgift. Tankarna om vad förbundets huvudsyfte verkligen skulle bestå i skiftade. Vissa förespråkade upplysningsverksamhet, andra den moraliska förhöjningen av arbetarklassen, en tredje grupp intresserade sig främst för utsikterna om en enad affärsverksamhet. Att ett nationellt förbund behövdes kunde dock alla representanter hålla med om.¹³³ Oenigheten i förbundet skulle dock bestå, KF:s tidiga historia präglades av konflikter mellan de liberala landsbygdsföreningarna och de socialdemokratiska stadsföreningarna.¹³⁴

Idag är Kooperativa Förbundets främsta yttre verksamhet matkedjan Coop. Den kooperativa rörelsen ser idag mycket annorlunda ut än den gjorde 1899. I ett DN-reportage från juli 2019 ställer sig journalisten Jonas Fröberg frågan: ”Varför handlar

¹³³ Katarina Friberg, ”Visions and organisations: Kooperativa Förbundet and the social question in Sweden”, i Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (red.), *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880 — 1950* (Cardiff 2012) s. 57, 63.

¹³⁴ Peder Aléx, *Den rationella konsumenten: KF som folkupplysare 1899 — 1939* (Stockholm 1994) s. 70.

nästan ingen på Coop längre?”. Fröberg besöker i reportaget sin farfars gamla Konsumbutik i Myckelgensjö i Ångermanland. Coop har inte haft någon verksamhet i byn sedan 2005 men i den gamla Konsumbutiken finns idag ett nytt byakooperativ. När Fröberg intervjuar det nya kooperativets butikschef Kerstin Holmström känner han igen tankegångarna från sin farfar Axel, konsumföreståndare: ”Vi samlas runt något större än att bara sälja mat.” säger Holmström.¹³⁵

Kerstin Holmströms formulering, ”något större än att sälja mat”, väcker frågor kring det som finns bortom handelsverksamheten. Kooperativa Förbundet och den internationella kooperativa rörelsen har en lång historia av ideologisk och teoretisk verksamhet. Konsumtionen och hushållningen har en speciell plats i denna kooperativa ideologi.¹³⁶

Den franske nationalekonomen Charles Gide utnämnde till och med konsumenten till den ekonomiska samhällsordningens konung.¹³⁷ Idag talar vi ofta om konsumentmakt som ett sätt för den enskilda konsumenten att hävda sina egna värderingar och intressen på den stora marknaden. Idéen avfärdas ofta med att en enskild individ inte kan förändra ett helt system. Konsumentmakt tycks dock vara det som den radikala kooperativa rörelsen förespråkade redan vid tiden för förra sekelskiftet.

Mot bakgrund av ovanstående har jag därför ställt frågan: *Hur beskrivs konsumentens roll i den kooperativa idén under perioden ca. 1898–1924?* Framförallt intresserar jag mig för den kooperativa synen på individen både som konsument och samhällsmedlem. Eftersom Kooperativa Förbundet samlade individer från flera politiska rörelser är min hypotes att det kommer att finnas skilda uppfattningar om individen, samarbete och frihet. Utgångspunkten är tre stora gestalter inom KF under 1900-talets första årtionden, G.H. von Koch (1872–1948), Martin Sundell (1879–1910) och Anders Örne (1881–1956) samt deras ideologiska skrifter. Samtliga tre hade uppdraget som förbundssekreterare, vilket innebar att de främst var ansvariga för organisations- och upplysningsverksamhet.¹³⁸ G.H. von Koch var en av ledarna för den liberala falangen inom KF, Sundell socialist med anarkistiska inslag och Örne var socialdemokrat.¹³⁹

Kooperationsforskning har skett både på nationell och internationell nivå. Den forskning som ligger allra närmast min undersökning är idéhistorikern Peder Aléx avhandling *Den rationella konsumenten: KF som folkuppföstrare 1899–1939*. Aléx har två teser, den första att KF tillhör sekelskiftets upplysnings- och bildningstradition, den andra att den rationella konsumenten är en kvinna.¹⁴⁰ På internationell nivå är historikern Mary Hilson den forskare som utmärker sig mest under de senaste åren. I *The International Co-operative Alliance and the Consumer Co-operative Movement in Northern Europe, C. 1860–1939: Peace and Dividends* från 2018 menar Hilson att den kooperativa rörelsen både var en

¹³⁵ Jonas Fröberg, ”Varför handlar nästan ingen på Coop längre?”, *Dagens Nyheter*, 2019-07-21. Tillgänglig: <https://www.dn.se/ekonomi/varfor-handlar-nastan-ingen-pa-coop-langre/> (Hämtad 2020-01-02).

¹³⁶ I Sverige skrev Abraham Rundbäck, lektor i matematik, 1869 *Afhandling om konsumtionsföreningar*, det första större verket om Kooperationen i Sverige, där han menade att människans ekonomiska ställning främst är beroende av hushållningen och konsumtionen. Se Aléx (1994) s. 53.

¹³⁷ Aléx (1994) s. 44–45.

¹³⁸ Olof Ruin, *Kooperativa förbundet 1899–1929: En organisationsstudie* (Stockholm 1960) s. 13.

¹³⁹ Aléx (1994) s. 91, 97, 108.

¹⁴⁰ Aléx (1994) s. 20.

ideologisk folkrörelse som ville förändra samhället och det kapitalistiska systemet, samtidigt som det också var ett praktiskt sätt att organisera företag. Den kooperativa rörelsen måste dessutom ses i ljuset av ökad konsumtion och internationalism under första hälften av 1900-talet.¹⁴¹ Hilson har även redigerat och bidragit till två internationella antologier om den kooperativa rörelsen. Tillsammans med Silke Neunsinger och Greg Patmore har Hilson redigerat *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses* med artiklar om den kooperativa rörelsen från i stort sett hela världen, ofta ur ett globalt perspektiv.¹⁴² Med fokus på norra och östra Europa har Hilson tillsammans med Pirjo Markkola och Ann-Catrin Östman varit redaktör för antologin *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880–1950*. I antologin har Katarina Friberg skrivit ”Visions and organisations: Kooperativa Förbundet and the social question in Sweden” om von Koch och Sundells relation till den så kallade sociala frågan och arbetarnas roll i Kooperationen.¹⁴³ Om politiken kring konsumtion och Kooperationens tvetydiga relation till kapitalismen har Ellen Furlough skrivit i *Consumer Cooperation in France: The Politics of Consumption 1834–1930*.¹⁴⁴ Furlough skriver visserligen om Kooperationen i Frankrike men hennes perspektiv är intressant även i relation till utvecklingen i Sverige.

Den kooperativa rörelsen hade, som redan konstaterats, en tradition av teoretiskt och ideologiskt arbete. Mitt källmaterial består av just denna typ av teoretiska och ideologiska verk. Inspirerad av vad den franske vetenskaps sociologen Bruno Latour i sin bok *Pandora's Hope* kallar ”the blood flow of science”¹⁴⁵ har jag ställt ett antal frågor till mitt källmaterial rörande hur teori kan omsättas till praktik (hur ser relationen ut mellan teori och faktisk praktik) och hur en folkrörelse kan mobiliseras. Vilka begrepp eller retoriska strategier används för att försöka mobilisera folket till den kooperativa rörelsen? Ett centralt begrepp är det Latour kallar translation eller översättningsprocessen, att politiska termer översätts till vetenskapliga termer och vice versa.¹⁴⁶ Hur sker översättningen/omformuleringen från teori till praktisk politik? Hur går källorna från sina teoretiska resultat till en samhällelig slutsats? Viktigt att påpeka är såklart att Latours teori är utformad för att analysera relationen mellan vetenskap och samhälle, och behöver därför användas med vaksamhet. I bästa fall kan det bli ett (åtminstone något) unikt sätt att se på relationen mellan teori och praktik, och hur det tar sig i uttryck i den kooperativa rörelsen.

Dynamiken mellan de kooperativa teoretikerna och konsumenten är även det en aspekt som är av intresse. Relationen kan dels tolkas som mellan aktörer (teoretikernas begrepp måste omformuleras för att anpassas till konsumenten), dels som mellan aktör

¹⁴¹ Mary Hilson, *The International Co-operative Alliance and the consumer co-operative movement in northern Europe, c. 1860–1939* (Manchester 2018).

¹⁴² Mary Hilson, Silke Neunsinger & Greg Patmore (red.), *A Global History of Consumer Co-operation since 1850: Movements and Businesses* (Boston 2017).

¹⁴³ Friberg (2012) s. 57–71.

¹⁴⁴ Ellen Furlough, *Consumer Cooperation in France: The Politics of Consumption 1834 — 1930* (New York 1991).

¹⁴⁵ Se kapitel 3 ”Science's Blood Flow: An Example from Joliot's Scientific Intelligence”, i Bruno Latour, *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies* (Cambridge, Mass 1999) s. 80–112.

¹⁴⁶ Latour (1999) s. 87.

och nätverk (teoretikernas begrepp måste omformuleras för att anpassas till det nätverk som kooperativet utgör). Latour påpekar också att översättningsprocessen leder till att de olika parterna inte nödvändigtvis kommer att uppnå sitt ursprungliga mål. Denna skillnad mellan ursprungligt och slutgiltigt mål kan vara allt från mycket litet till mycket stort.¹⁴⁷ Finns det konflikter som kan uppstå i omformuleringen från ekonomisk-politisk teori till kooperativ teori? Hur översätts till synes elitistisk teori till folkrörelse? I vilken mån blir källorna uttolkare av konsumenten och dennes intressen? Här uppstår en fråga som är central i undersökningar om folkrörelser, nämligen i vilken mån rörelsen både är *för* och *av* folket.

Den kooperativa rörelsen i Sverige hade en brokig start. Den liberala handelsökonomi fick sitt genombrott under mitten av 1800-talet; skräväsendet försvann 1846 och 1864 blev handeln på landsbygden fri.¹⁴⁸ Under 1860-talet bildades de arbetarföreningar som kan ses som början till den kooperativa verksamheten. Den arbetarförening som grundades i Norrköping 1860 kom att bli den stillbildande, men föreningen i Göteborg som grundades 1866 var den första att bedriva handelsverksamhet.¹⁴⁹ Denna handelsverksamhet lades emellertid ned efter ett par år. Föreningarna i Malmö och Göteborg hade som flest mellan 3 000 och 4 000 medlemmar men endast hälften var faktiska arbetare.¹⁵⁰ Under 1890-talet vände dock turen för den kooperativa rörelsen och antalet konsumtionsföreningar ökade i takt med expansionen av det svenska industrisamhället. Lagstiftningen år 1897 tillät även ekonomiska föreningar och medlemsägda butiker. Det blev också vanligare att arbetarna själva bildade föreningar.¹⁵¹

Av eftervärlden kom den kooperativa rörelsen att ses som en avgörande del i uppbyggnaden av den svenska välfärdsstaten och den så kallade ”tredje vägen”.¹⁵² Med den kooperativa rörelsens brokiga historia och de meningsskiljaktigheter som fanns i det tidiga KF som bakgrund – fanns samma mångfald i synen på konsumentens roll?

Konsumenter och producenter: det ekonomiska ståndssamhället

Var ska man placera konsumentens roll i samhället? I *Kooperativa idéer och spörsmål* från 1924 vill Örne översätta konsumentkooperation till samarbete mellan varuförbrukare. Men definitionen är missvisande menar Örne. Samarbete är inget som utmärker just kooperationen, samarbete är gemensamt för alla samhällen och föreningar. Även ordet

¹⁴⁷ Latour (1999) s. 88.

¹⁴⁸ Aléx (1994) s. 50.

¹⁴⁹ Arbetarföreningarna bedrev främst undervisning och biblioteksverksamhet men även sjukvård och till och med gymnastik. Tanken om självhjälp var det centrala. Se Aléx, *Den rationella konsumenten* (1994) s. 52.

¹⁵⁰ Aléx (1994) s. 51–52.

¹⁵¹ Aléx (1994) s. 63–65.

¹⁵² Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman, ”Introduction: Co-operatives and the social question”, i Mary Hilson, Pirjo Markkola & Ann-Catrin Östman (red.), *Co-operatives and the Social Question: The co-operative movement in northern and eastern Europe c. 1880–1950* (Cardiff 2012) s. 4.

konsument ger upphov till missuppfattningar om den kooperativa naturen. En konsument, skulle ett vanligt utlåtande lyda, är enbart en passiv och tärande individ. Örne påpekar att inom arbetarkretsar har konsumenten länge setts som moraliskt underlägsen producenten. Men – skriver Örne till konsumentens försvar – att konsumera innebär ju endast att använda en produkt för dess uttänkta ändamål: ”Konsumenten är helt enkelt människan betraktad som den ekonomiska verksamhetens slutmål.”¹⁵³

Denna syn på konsumtion stämmer väl överens med Örnes uppfattning om människans natur och den ekonomiska drivkraften. Örne refererar till den schweiziska kooperatören Hans Müller, som menar att Kooperationen driver arbetsintresset. Arbetet, lyder Örnes tolkning av Müller, är det ekonomiska samhällets princip. Örne hävdar dock att detta är en felaktig syn på Kooperationen och på samhället i stort. Arbetsintresset kan omöjligt vara grunden till det ekonomiska systemet. Om arbetsintresset styrde ekonomin skulle industrialismen och kapitalismen aldrig uppkomma.¹⁵⁴ Och då skulle ju heller inte Kooperationen funnits. Behoven är istället grunden till all mänsklig verksamhet, arbetet är ett medel för att kunna tillfredsställa behoven: ”Arbetet är med andra ord behovens tjänarinna”.¹⁵⁵ Grunden och drivkraften till konsumtionsföreningar finns således i det omedelbara behovstäckningsintresset hos Kooperationens medlemmar.¹⁵⁶ I samma anda menar Örne att den stora intressekampen i samhället inte är den mellan arbetare och arbetsgivare. Istället är det i konflikten mellan konsumenterna och de ”som förfoga över medlen för deras behovstäckning” som den sanna klasskampen hittas.¹⁵⁷ Detta uttalande kan närmast ses som ett försök från Örne att översätta den marxistiska idéen om klasskamp till kooperativa förhållanden – den inboende kampen mellan konsumenter och handlare.

Konsumtionsföreningarnas existens kan alltså sägas grunda sig i människans ekonomiska natur och den oundvikliga kampen mellan konsument och handlare. Anders Örne förkastar alltså den produktionsvurm som traditionellt sett funnits i marxistiska och socialistiska kretsar till förmån för konsumtionen – och höjer på så vis konsumentens roll från smått skamlig till det hjärta som pumpar livskraft i det ekonomiska blodomloppet.

Sundell tar närmast motsatt position till Örne och redogör för ett ekonomiskt ståndssamhälle: producenter, konsumenter och förmedlare. Under rubriken ”Kooperativ eller privat affärsverksamhet?” skriver Sundell år 1906 att alla människor är konsumenter och de allra flesta även producenter. De som inte är producenter, trots att de är i arbetsfört tillstånd, kan endast behålla denna position om det finns personer som producerar för deras räkning. Till dessa räknas mellanhanden. Även han är en konsument men inte en producent, eftersom han inte tillverkat den produkt han köper och

¹⁵³ Anders Örne, *Kooperativa idéer och spörsmål* (Stockholm 1924) s. 7.

¹⁵⁴ Örne menar att grupper som jordbrukare och hantverkare gynnas av en självständig familjehushållning och inte av kapitalismen. Se Örne (1924) s. 43. Industriarbetare nämner Örne dock inte.

¹⁵⁵ Örne (1924) s. 41–43, 44.

¹⁵⁶ Örne (1924) s. 41–42, 44.

¹⁵⁷ Anders Örne, ”Kooperatismen”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria* (Stockholm 1974 [1921]) s. 102.

ämna sälja. Varje samhälle behöver förmedlare, menar Sundell, om än i begränsat antal. Vad ett samhälle däremot inte behöver är de konsumenter som varken är producenter eller förmedlare – denna grupp är enligt Sundell oberättigad.

Ett överflödigt antal mellanhänder är även skadligt eftersom mellanhänderna (eftersom de inte är producenter) inte frambringar värdena för de belopp som de konsumerar – och trots det tjänar de mer pengar än producenterna.¹⁵⁸ Sundell delar alltså inte Anders Örnes syn att det är konsumenterna som skapar värde. De värdeskapande i det ekonomiska ståndssamhället är istället producenterna. De konsumenter som inte är producenter är givetvis oberättigade eftersom de inte skapar något ekonomiskt värde. Det tycks finnas en normativ dimension av Sundells indelning, att enbart leva på andras hårda slit och arbete är moraliskt förkastligt. Vissa förgås av brist och fattigdom medan samhället bär upp förmedlarna som skaffar sig ”högvis med pengar och jordiska fördelar”.¹⁵⁹ Den som enbart konsumerar *är* en passiv och tärande individ.

Konsumenternas kamp mot den privata handeln

Att Sundell nedvärderar konsumentens roll i det ekonomiska samhället betyder emellertid inte att konsumenter är oförmögna till handlingskraft. Tvärtom tycks Sundell se en politisk potential i konsumenternas samarbete och organisering. I den av KF utgivna småskriften *Hur bör handelsverksamheten ordnas?* från 1906 skriver Sundell om privathandelns nackdelar. Privathandeln är dyr och onödig av främst två anledningar. Dels finns det ett större antal privathandlare än vad konsumenterna egentligen behöver, dels har de privata butikerna onödiga administrativa kostnader eftersom handlarna gärna vill ha butiker som inger en känsla av lyx. Enligt Sundells egen uträkning fanns det år 1905 endast 110 personer (eller 20 familjer å 5 personer) på varje privathandlare.¹⁶⁰ Den kooperativa principen motarbetar dock detta överflöd av privathandlare. Konsumenterna sammansluter sig för att tillvarataga sina egna intressen, och allt eftersom kooperatörerna påpekat privathandelns överflöd kommer Kooperationen att konkurrera ut den privata handeln. Här har även föreningarna en skyldighet att sammansluta sig, på detta sätt kan produktionen av varorna ske på kooperativ väg: ”Istället för handelsmännens konkurrens ha kooperatörerna fastslagit samarbete och solidaritet.”¹⁶¹

Här finns en förväntan över hur Kooperationen kan förändra samhället. Genom kooperativ produktion kommer överflödet av mellanhänder att minska. Som Sundell uttrycker det vill Kooperationen att konsumenten ska möta producenten direkt och således undvika fördyring av varan.¹⁶² Vad Sundell beskriver här är närmast vad vi idag skulle kalla konsumentmakt. Genom att betona privathandelns överflöd gör Sundell

¹⁵⁸ Martin Sundell, ”Kooperativ eller privat affärsvärksamhet?”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen* (Stockholm 1911 [1906]) s. 24.

¹⁵⁹ Sundell (1911) s. 24, 27.

¹⁶⁰ Martin Sundell, *Hur bör handelsverksamheten ordnas?*, Kooperativa Förbundets Småskrift VIII (Oskarshamn 1906) s. 2–3.

¹⁶¹ Sundell (1906) s. 6.

¹⁶² Sundell (1906) s. 5–6.

också gällande att det konsumenterna önskar inte är överflöd eller lyx utan behovstillfredsställelse – dugliga varor till bra priser. Sundells konsument är således den rationella konsumenten, som inte ger vika för lockande lyx och som dessutom bär på makt genom sitt individuella val.

Konsumenterna måste vara aktiva, hävda sina egna intressen och kämpa för sin sak. De privata handelsmännen, skriver Sundell 1907, kommer alltid att motarbeta kooperationen: ”Det är de privilegierades strid mot den nya tiden, mot det nya systemet.”¹⁶³ De privilegierade har emellertid inte fått sitt privilegium via sin börd, lagstiftning eller samhällsställning utan endast på grund av den konsumerande allmänhetens likgiltighet inför sina intressen. Räddningen går dock att finna om konsumenterna organiserar sig i kooperationen.¹⁶⁴ Här återkommer Sundells framtidsoptimism, och hans tilltro till konsumenternas organisering. Kooperationen är, i Sundells egna ord, det nya systemet som ska ersätta den gamla privatkapitalismen. Sundells syn på kampen mellan privat-handlaren och konsumenten visar tydligt hans framtidsvision och den stora tilltro han har till kooperationens samhällsomstörtande makt. Samtidigt tycks endast folklig vilja till förändring inte vara nog utan folket måste vara medvetna om det kooperativa alternativet. En kooperativ förmedlare är alltså nödvändig. Översättningsprocessen från teori till praktik – från teoretiker till folket – verkar således nödvändig för en lyckad samhällsomstörtning.

Samarbete som motsats till konkurrens

Kooperationen är grundad på tanken om ömsesidig hjälp och allas bästa för ögonen, skriver von Koch 1898, kooperation betyder ju samverkan. Detta är vad som skiljer kooperationen från övriga företag. I konkurrerande företag leder jakten på vinst till synen ”[...] att samhällsmedlemmarne äro varandra bekämpande atomer [...]”; till skillnad från kooperationen där ”[...] de äro lemmar av en och samma kropp, som ha intresse av att alla lemmanne äro friska.”¹⁶⁵ von Koch utvecklar senare denna tankegång i en längre text om konsumtionsföreningarna i England från 1899. Samma liknelse med samhället som en kropp återkommer, samhällsmedlemmarna har ömsesidig nytta av varandras välmående. Därför är konkurrens ofruktbart, medborgare ska istället se varandra som kamrater. Inom handelsväsendet råder vild konkurrens, skriver von Koch. Samverkan bör istället vara ledordet inom kooperationen. Denna samverkan ska gynna alla samhällsmedlemmar, förena människor och ge en rättvis fördelning av vinst.¹⁶⁶ Detta kallar von Koch den kooperativa rörelsens moraliska principer. Dessa moraliska principer i de kooperativa föreningarna har det jämlika samhället som slutmål: ”Det är ej några få medlemmars ekonomiska fördel, som i dessa föreningar avses;

¹⁶³ Martin Sundell, ”Vår avdelning i Malmö”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen* (Stockholm 1911 [1906]) s. 52.

¹⁶⁴ Sundell (1911) s. 52.

¹⁶⁵ G.H. von Koch, ”Från det sociala arbetet i England. Några intryck IV. Vad arbeterne göra (Social självhjälp)”, i Ulrich Herz (red.), (1974 [1898]) s. 11.

¹⁶⁶ G.H. von Koch, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, i Ulrich Herz (red.), (1974 [1899]) s. 33–34.

avsikten är att socialt och moraliskt höja hela arbetsklassens ställning.”¹⁶⁷ Att von Koch, som inte var socialist, beskriver privathandeln som ”vild konkurrens” är anmärkningsvärt. Samtidigt är det kanske ett sätt att försöka tilltala en arbetarklass missnöjd med det rådande systemet. Det är alltså genom samarbete och genom att avsäga sig den individuella konkurrensen som arbetarklassen kan befrias. Von Koch har således uttryckligen redogjort för Kooperationens mål. Om det är arbetarna som ska befria sig själva eller om de ska befrias av någon annan kraft specificerar von Koch inte.

Så Kooperationens grund är samarbete. I en artikel med titeln ”Kooperationens mål: samarbete!” från 1901 skriver von Koch att Kooperationen även ska befria de förtryckta, värna om fred, göra människan självständig, försöka åstadkomma en rättvisare fördelning av arbete och kapital samt utjämna de sociala kontrasterna. Detta kooperativa idealsamhälle är endast möjligt att uppnå om alla ”sanna människovänner” bygger upp det tillsammans och inte splittrar sig. Därför, menar von Koch, bör frågor om politiska meningsskiljaktigheter eller religiösa stridigheter lämnas åt sidan i den kooperativa rörelsen för att uppnå det större ändamålet. Samarbete är alltså det lösenord som bör genomsyra Kooperationen.¹⁶⁸ von Koch förespråkar en politisk neutral Kooperation. Det tyder kanske också på att von Koch anser det faktiska behovet av arbetarklassens frigöring vara viktigare än politisk agenda. Sakfrågor kommer före politisk teori.

Den kooperativa rörelsen har inte en enskild individ att tacka för sin framväxt och utveckling. Istället är det ”[...] en hel skara nitälskande arbetsamma individer, som var och en på olika sätt men i samverkan bidragit till rörelsens sunda utveckling. Konsumtionsföreningarnas, liksom hela den kooperativa rörelsens historia, är en historia, vars hjältar i sann mening samverkat.”¹⁶⁹ von Kochs definition av kooperativt samarbete kan sammanfattas med den klassiska devisen ”en för alla och alla för en”.¹⁷⁰

Aldrig utan personligt ansvar: ett kooperativt skötsamhetsideal

Samarbete kräver också ansvar. En genomgående idé hos de kooperativa teoretikerna är individens ansvar för att den kooperativa samverkan ska bli gynnsam. Inte bara har individen ansvaret att till exempel motarbeta privatkapitalism – den enskilda Kooperationsmedlemmen har också ett ansvar att värna om vad man skulle kunna kalla en kooperativ livsstilsmoral. Som vi sett menar von Koch att samverkan är Kooperationens moraliska princip. Men hur ser det ut med den enskildes ansvar? Källornas syn på individens ansvar kan exemplifieras genom den för Kooperationen centrala frågan om kredithandel.

Kampen mot kreditsystemet var en av den tidiga Kooperationens stora frågor. Redan i de första kooperativa föreningarna hade kontanthandel varit en grundregel och

¹⁶⁷ von Koch (1974) s. 33.

¹⁶⁸ von Koch, ”Kooperationsrörelsens mål: samarbete!”, i Ulrich Herz (red.), (1974 [1901]) s. 55.

¹⁶⁹ von Koch (1974) s. 24.

¹⁷⁰ von Koch (1974) s. 11.

så sent som 1919 skrev Örne om kontanthandeln som en av Kooperationens sju grundsatser.¹⁷¹ Kreditens största problem tycks vara konsumtion över individens ekonomiska medel. Sundell ställer i en artikel från 1909 upp en ”Hemmens subtraktion och addition”. Om ett hushåll har inkomsten 4 får inte behovet vara 5, då kommer hushållet att stå i skuld. I så fall måste antingen behovet pressas ned eller inkomsten pressas upp (Sundell preciserar emellertid aldrig hur) – denna enkla matematik måste läras ut i studiecirkel för både män och kvinnor. Sundell utmärker sig här som otroligt praktisk med en förmåga att översätta den kooperativa idén till frågor som starkt påverkar den enskilda medlemmen i hans eller hennes vardagsliv.¹⁷²

Om behovet inte kan pressas nedåt eller inkomsten uppåt kommer individen att bli sedd som en dålig person och ”bli skyldig både gud och alla människor”. Arbetsgivaren, som undkommit att ge lön i relation till sin arbetstagares behov, kommer att se den skuldsatte som en slarver som inte kan sköta sin egen ekonomi. ”Matematiken känner icke till förmildrande omständigheter – knappast människorna heller, d.v.s. då det gäller en medmänniska.” Hur undviker då individen att bli skuldsatt och därmed ”skyldig gud och alla människor”? Svaret är överskott från inkomsten som kan bli sparkapital, vilket Sundell menar är vägen till en självständigare och friare mänsklighet: ”Och endast fria människor passa för ett fritt samhälle.”¹⁷³ Den fria människan är den ekonomiskt oberoende människan. Som Aléx konstaterar var kampen mot krediten en kamp för frihet, friheten från ekonomiskt beroende och en kaotisk familjeekonomi.¹⁷⁴ För att låna titeln till statsminister Göran Perssons bok från 1997: ”Den som är satt i skuld är icke fri”.¹⁷⁵

Inte ens de minst bemedlade ska få handla på kredit, i Kooperationen måste alla medlemmar behandlas lika. Örne presenterar dock en lösning i fall en trogen Kooperationsmedlem skulle råka i olycka och bli oförmögen att handla med kontanter. Varje förening bör ha en hjälpfond där den nödställda kan ta ett lån för att betala de nödvändiga inköpen.¹⁷⁶ Trots principen om samarbete är idealet om att inte ställa till det för resten av föreningen viktig; den enskilda medlemmen får inte vara en börda för Kooperationen. Individen får inte vara en börda för kollektivet, utan måste disciplineras till att kunna sköta sig själv. Frågan om folkrörelsernas uppfostrande och disciplinerande karaktär har diskuterats flitigt i de senaste decenniernas forskning. Kooperationen är inget undantag, Aléx benämner KF explicit som ”folkuppfostrare” i titeln till sin avhandling. Denna uppfostrande tendens kan givetvis tolkas som kränkande mot individen – den individuella friheten underordnas de kollektiva idealen och värderingarna.

¹⁷¹ Anders Örne, ”De sju grundsatserna”, i Ulrich Herz (red.), (1974 [1919]) s. 87.

¹⁷² Martin Sundell, ”Tänk så bra kreditsystemet är...!”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen* (Stockholm 1911 [1909]) s. 68–69.

¹⁷³ Sundell (1911) s. 69.

¹⁷⁴ Aléx (1994) s. 120.

¹⁷⁵ Persson har visserligen snott boktiteln från Ernst Wigforss citat ”Den som är försatt i skuld är icke fri”. Wigforss har i sin tur förmodligen fått idén från Bibeln, Ordspråksboken 22:7: ”Den rike är den fattiges herre. Den som lånar blir långivarens slav.” Rolf Waltersson, ”Den som är satt i skuld är icke fri...”, *eFOLKET*, 2019-08-23. Tillgänglig: <https://efolket.eu/den-som-ar-satt-i-skuld-ar-icke-fri/> (Hämtad: 2020-01-03). Martin Sundells definition av ekonomisk frihet tycks således transcendera både tid och rum, från Bibeln till Göran Persson.

¹⁷⁶ Örne (1974) s. 90.

Att uppfostran och disciplinering enbart ska tolkas som en kränkning av individen kan emellertid ifrågasättas. I sin bok *Att lägga livet tillrätta*, om den svenska välfärdspolitiken och social ingenjörskonsten under folkhemstiden, resonerar historikern Yvonne Hirdman kring maktproblematiken hos de disciplinerande folkrörelserna. Hirdman framför en tolkning som jag anser relevant även för den kooperativa rörelsen. Fattigdomen, skriver Hirdman, är den stora skammen – ett tillstånd av kronisk kränkning: ”I själva verket var kampen om äran och egenvärdet minst lika viktigt inom svensk arbetarrörelse som den om 'brödet’”.¹⁷⁷ Vägen till emancipation går via självdisciplinering. Martin Sundells uppmaning till kooperationsmedlemmar att inte konsumera över sina tillgångar tolkar jag utifrån denna definition av emancipation och disciplinering. Är den verkliga kränkningen att individen fräntas rätten att handla på kredit eller att individen riskerar att bli upp över öronen skuldsatt för att hon vill köpa livsmedel? Ligger det inte i arbetarens eget intresse att vara ekonomiskt oberoende och fri? Hellre tvingad att bli fri än lämnad ofri. Självdisciplinering, det vill säga att inte konsumera över inkomsten och därmed slippa bli skuldsatt, är ju de facto en väg till ekonomisk emancipation – i alla fall så länge vi köper Sundells definition av frihet.

Samhällets utveckling enligt Anders Örne

I *Kooperativa ideer och spörsmål* för Örne ett långtgående resonemang om relationen mellan kollektiv och individ utifrån sin egen syn på samhällets utveckling. Vem är det egentligen som driver utvecklingen framåt? Här uppkommer även frågor kring folkrörelse och folket – är kollektivet alltid något gott?

Kooperationens utveckling liknar samhällets i att den i regel är långsam. Men Kooperationen utvecklas inte i den hastighet som den har potential till, menar Örne. Detta beror på att Kooperationens utveckling är beroende av medlemmarna – i en Kooperation där medlemmarnas engagemang och intresse brister kommer den demokratiska utvecklingen att stagnera. Här har uppfostran en viktig roll: Örne menar att det finns en övre gräns för vad en grupp människor kan uppnå men möjligheterna utnyttjas sällan till fullo på grund av ”den samfällda viljans svaghet”.¹⁷⁸ Det är alltså folket som sätter käppar i hjulet för folkrörelsen. Folkets förmåga att förstå sig på teori verkar också vara bristfällig.

Örne ser här en konflikt mellan individ och kollektiv: individen har ett ansvar att försöka förbättra denna samfällda vilja och på så sätt påskynda utvecklingen. Denna tankegång går tillbaka till Örnes syn på folkmajoriteten och dess själsliv, som han kallar ”utomordentligt trög”.¹⁷⁹ Det starka gemensamma intresset vänder sig oftast åt endast en riktning, och det är i stort sett omöjligt att rubba denna riktning. Trots tekniska och demokratiska framsteg har den stora folkmajoriteten ofta svårt att tillgodogöra sig dessa

¹⁷⁷ Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta: studier i svensk folkhemspolitik* (4. uppl.), (Stockholm 2010) s. 228.

¹⁷⁸ Örne (1924) s. 204–205.

¹⁷⁹ Örne (1924) s. 163.

framsteg. Samtidigt leder den tekniska utvecklingshastigheten till en otålighet hos människan. Speciellt eftersom den politiska och sociala utvecklingen är långsam i jämförelse med den vetenskapliga utvecklingen. Det verkar således alltid finnas ett avstånd mellan politisk teori och befolkning enligt Örne. Kooperationens idé kan kanske aldrig på ett lyckat sätt översättas till folket.

Denna politiska efterblivenhet manifesteras i det ekonomiska system vilket Örne beskriver som antisocialt. Dessutom menar Örne att all tilltro till politisk utveckling krossades i och med första världskriget, där det stod klart att den moderna tidens krigsmetoder leder till samma resultat som de primitiva. Hur motverkas då dessa dystra framtidsutsikter? Räddningen går att finna i en ”[...] nyorganisation, som neutraliserar spänningen i den mänskliga samfundsbildningens system, främst i en på den enskildas tvångsfria samverkan och självansvar uppbyggd ordning för behovstäckningen, och i den nya själsförfattningen, en sådan ordning så småningom måste komma att frambringa.”¹⁸⁰ Kooperationen har således en samhällsomvälvande kraft enligt Örne. Kooperationen har alltså inte bara potential att förbättra tillgången till livsmedel och ta bort den inneboende kampen mellan samhällsklasserna¹⁸¹, utan Kooperationen kommer även att ge folket ett nytt själstillstånd. Kooperationen har således potential att omvälva både den politiska verkligheten och påverka människor på ett andligt plan. Anders Örne präglas alltså både av pessimism och framtidstro.

Konsumenten som aktivt subjekt och möjligheter till konsumentmakt

Aléx hävdar i *Den rationella konsumenten* att de kooperativa teoretikerna målar upp en idealbild av den rationella konsumenten. Jag vill här utvidga Aléxs bild genom att visa på konsumentens handlingskraftighet och den politiska dimensionen hos konsumenten som jag tycker mig se i källorna. Den starkaste röda tråd som jag anser mig se i källmaterialet är vad jag skulle vilja kalla en subjektivering av konsumenten. Med subjektivering menar jag att konsumenten tillskrivs rollen som ett aktivt subjekt, med förmågan till aktiv handling för att förbättra sin egen och andras livssituation. Denna subjektivering ser visserligen olika ut mellan de tre teoretikerna, men har som gemensam nämnare att det är Kooperationen, och inte kapitalismen, som ger konsumenten denna subjektsroll.

Sundell är den som ger konsumenten tydligast handlingskraftighet i det aktiva politiska livet. Konsumenten kan genom sina val vara aktivt politisk; att konsumera i en kooperativ butik är en politisk handling. Detta betyder emellertid att individen är tvingad till att ta dessa politiska beslut. Eftersom Kooperationen står i konflikt med kapitalismen måste det rent logiskt innebära att en röst för Kooperationen också är en

¹⁸⁰ Örne (1924) s. 164, 205–207.

¹⁸¹ I det kooperativa samhället är klasskonflikten alltså försvunnen. Men inom KF var frågan om arbetare och arbetsgivare något mer komplicerad. I början och 1930-talet hade KF nästan 12000 anställda, och fackligt aktiva kooperatörer uttryckte obehag inför att både vara representanter för arbetare och samtidigt arbetsgivare. Se Ruin (1960) s. 172.

röst emot kapitalismen. Sundell företräder således en tanke om konsumentmakt. Konsumenterna kan påverka den ekonomiska politiken genom att ”rösta med fötterna”. Idag ses konsumentmakt ofta som en liberal tanke, att individen på egen hand genom sina konsumtionsval skulle kunna ändra rådande system eller hegemoni. Sundells konsumentmakt, och den kooperativa idén i stort, ska emellertid ses som en kollektiv konsumentmakt. Von Koch ger konsumenterna handlingskraft i den bemärkelsen att Kooperationen möjliggör arbetarklassens frigörelse. Samarbete är enligt von Koch en förutsättning för handlingskraftighet. För von Koch innebär detta samarbete mellan individer som har arbetarklassen och Kooperationens bästa för ögonen. Samtidigt är det personliga ansvaret och skötsamhetsidealet genomgående. Konsumenten ska själv kunna klara sin egen ekonomi och inte bli en börda för andra. Konsumenten ska med andra ord agera rationellt. Örne utmärker sig genom sin pessimistiska syn på den stora massan och ”den samfällda viljans svaghet”. Örnes syn på den stora massan är tvetydig, folket är trögt samtidigt som Kooperationen, som bygger på individers samarbete, har samhällsomvälvande krafter. Dessutom påpekar Örne individens ansvar att försöka förändra den samfällda viljan. Individen har handlingskraft.

Vi återkommer nu till frågan om ”översättning” av teori, och hur de kooperativa författarna verkar förhålla sig till detta. Örne är den överlägset mest teoretiska av de tre teoretikerna. Om Sundell utmärker sig som otroligt praktisk håller sig Örne ofta på en abstrakt nivå med längre utläggningar om politisk teori. För Örne verkar teorin styra det praktiska. Samtidigt skriver Örne sina texter 10–20 år efter KF:s grundande, och efter att den mer praktiskt orienterade Sundell fått verka som förbundssekreterare. För att återgå till en fråga som ställdes i inledningen ”Hur översätts en till synes elitistisk teori till folkrörelse?” är det kanske inte alls frågan om en teori som översätts till folkrörelse vi har att göra med. Istället är det kanske en folkrörelse som översätts till teori. Von Koch, Sundell och Örne är ”översättare” av folkets kooperativa program, ett försök att teoretisera kring redan existerande fenomen. Örne får således stå som symbol för denna översättning från ”folklig” till accepterad av både någon form av maktelit och över ett brett politiskt spektrum. Vid 1920-talets intåg har alltså folkrörelsen Kooperationen vuxit sig så stark att den accepterats av hegemonin. De ”folkliga” idéerna har vunnit.

I *Consumer Cooperation in France* beskriver Ellen Furlough en kooperativ butik i orten Saint-Claude i Frankrike. Butiken har drivits av samma familj sedan 1890-talet, men har under det sekel från butikens grundande till Furloughs besök drastiskt ändrat utseende. På 1910-talet skyltade butiken med sin politiska tillhörighet med en byst av socialisten Jean Jaurès. På 1990-talet är det inget som utmärker butiken som kooperativ annat än *Coop*-skylten.¹⁸² Furloughs betraktelse stämmer även idag, knappt 30 år senare. Att handla på Coop är för den absoluta majoriteten inte längre ett politiskt färgat val och ett medlemskap knappast mer än ett plastkort. Med undantag för den lilla butiken i Myckelgensjö i Ångermanland verkar den kooperativa drömmen vara död.

Har de kooperativa idéerna någon relevans idag? Vad blev egentligen Kooperationens arv? I senkapitalismens tidevarv har konsumenten möjligtvis passiviserats ännu

¹⁸² Furlough (1991) s. 10.

mer. Att uppnå sann konsumentmakt tycks vara lika mycket av ett problem idag som för 120 år sedan. Idealet av den handlingskraftiga, politiskt medvetna konsumenten som rationellt införskaffar varor för att täcka sina behov tycks omöjligt att uppnå i ett konsumistiskt massproduktions-samhälle. Samtidigt kan det konstateras att tillgången på livsmedel är bättre idag än under det tidiga 1900-talet. Om det är den kooperativa rörelsens förtjänst kan förbli osagt. Konsumentmakt är idag ett bespottat koncept i de flesta radikala och antikapitalistiska kretsar, och visst är det naivt att tro att den enskilda individen kan förändra ett helt system. Men efter att ha läst de kooperativa teoretikerna tycks det mig som att en annan form av konsumentmakt är möjlig. En konsumentmakt som inte enbart förlitar sig på den enskilda individens moraliska handlande utan den potential som finns i kollektivt moraliskt handlande.

Källmaterial

- Koch, G.H., von, ”Från det sociala arbetet i England. Några intryck IV. Vad arbeterne göra (Social självhjälp)”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm 1974 [1898], s. 11–15.
- Koch, G.H., von, ”Om Arbetarnas konsumtionsföreningar i England”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm 1974 [1899], s. 16 — 54.
- Koch, G.H., von, ”Kooperationsrörelsens mål: samarbete!”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm, 1974 [1901], s. 55.
- Sundell, Martin, *Hur bör handelsverksamheten ordnas?*, Kooperativa Förbundets Småskrift VIII, Oskarshamn, 1906.
- Sundell, Martin, ”Kooperativ eller privat affärsvärksamhet?”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm 1911 [1906], s. 23 — 27.
- Sundell, Martin, ”Vår avdelning i Malmö”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm 1911 [1906], s. 49 — 54.
- Sundell, Martin, ”Tänk så bra creditsystemet är...!”, i Axel Pählman (red.), *Kooperationens teori och praktik: Ett urval av Martin Sundells bästa artiklar om den kooperativa rörelsen*, Stockholm 1911 [1909], s. 64 — 70.
- Örne, Anders, *Kooperativa idéer och spörsmål*, Stockholm. 1924.
- Örne, Anders, ”De sju grundsatserna”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm 1974 [1919], s. 77 — 96.
- Örne, Anders, ”Kooperatismen”, i Ulrich Herz (red.), *Kooperativa klassiker: dokument ur den svenska konsumentkooperationens idéhistoria*, Stockholm, 1974 [1921], s. 97 — 120.

Gränslandets nationalepos

En postkolonial läsning av *El Cantar de Mio Cid*

Peter Atterling
Lunds universitet

I denna artikel görs en postkolonial läsning av en episod i det medeltida eposet *El Cantar de Mio Cid*, författat på spanska omkring år 1208. Analysen utgår från en teoretisk modell baserad på koncepten *occidentalism*, *boundary making* samt politisk kultur. Genom att kombinera dessa koncept, nås slutsatsen att en postkolonial läsning orsakar betydande motsättningar i argumentationen. Samtidigt belyses de oklara gränserna mellan vän och fiende, kristen och muslim; fundamentala för *épica de fronteras*, den genre som eposet räknas till.

Nyckelord: *El Cantar*, representation, orientalism, occidentalism, boundary making, politisk kultur, religiös kultur, gränsdragningar, *épica de fronteras* (gränsepik) *Abengalbón*, *Minaya*, samexistens (*convivencia*), muslimer och kristna, ekonomiskt/socialt kapital.

Introduktion

Om en historiskt intresserad student ombads nämna vilka europeiska nationalepos denne känner till, är det troligt att *Rolandssången* vore ett av de första eposen som nämndes. Därefter kan man anta att *Kalevala* skulle följa, eller möjligen *Beowulfkvädet*. Några skulle säkerligen också nämna Homeros två episka storverk *Illiaden* och *Odyséen*, och – med viss rätt – hävda att dessa kan räknas som grekiska nationalepos. Men få svenska historiestudenter, eller för den delen historiker, har hört talas om *El Cantar de Mio Cid*. Kanhända att namnet ”*El Cid*” får några klockor att ringa, men diktverket där denne gränslandets riddare är huvudperson, är desto mindre känt.

I dess äldsta bevarade form sattes *El Cantar* på pränt år 1208, möjligen med en muntlig förlaga. Diskussionen om verkets författare pågår ännu, men den mest kvalificerade gissningen är att munken Per Abbat, som skrev ner texten, också är eposets ursprungsförfattare. Detta har inte hindrat forskare att propagera för en fransk, italiensk eller rentav en arabisk författare. Som auktoriteter inom *Estudios Cidianos* (ung. ”*El Cid*-studier”) påpekar, är författarens identitet dock inte det mest väsentliga när man ska analysera *El Cantar*. Texten, menar man, lever sitt eget liv så snart som den kommit på papper. Och med tanke på den uppsjö av tolkningar och analyser som *El Cantar* genererat är detta ett välgrundat påstående.¹⁸³

¹⁸³ Oliver Pérez, Dolores: *El Cantar de Mio Cid. Génesis y Autoría Árabe*, Escobar Impresores: Almería (2008). Montaner, Alberto (red.): *Cantar de Mio Cid*, Real Academia Española, 2011. Rico, Francisco: “*El*

I min magisteruppsats analyserade jag *El Cantar* utifrån tre teoretiska koncept: *orientalism*, *politisk kultur* och *boundary making*.¹⁸⁴ Syftet med att välja just dessa koncept var att komma åt representationerna av främlingar, liksom de gränsdragningar som då gjordes. Dessa gränsdragningar är allt annat än glasklara. Således har denna artikel ambitionen att belysa just detta. Ett underliggande syfte är att presentera *El Cantar* för en svensk publik, liksom den historiska och kulturella kontext i vilken verket tillkom. Högmedeltiden på Iberiska Halvön har omväxlande beskrivits som en kaotisk period, kantad av krig och konflikter; och som en period präglad av kulturell samexistens och huvudsakligen fredliga relationer mellan kristna, muslimer och judar. Denna samexistens benämns *convivencia* på spanska, men flertalet forskare har kritiserat begreppet för dess överanvändning, samt för att det inte ger en rättvis bild av den historiska verkligheten.¹⁸⁵ Mitt syfte är inte att ge mig in i *convivencia*-debatten, men själva begreppet är i stort sett omöjligt att undvika i detta sammanhang.

I denna artikel har jag valt att fokusera på en episod ur *El Cantar* för analys. Episoden ifråga återger mötet mellan El Cids två vasaller Minaya och Abengalbón, där den senare är en förmögen muslimsk köpman. I och med detta kommer frågorna att vara följande:

1. Hur skildras mötet mellan Abengalbón och Minaya? Hur porträtteras Abengalbón i egenskap av muslim? Hur kan detta relateras till andra representationer av muslimer?
2. Vad kan denna skildring säga om den interreligiösa samexistensen, och det kulturarv som skapades från sagda samexistens? Hur passar de andra bilderna av muslimer in i denna kontext?
3. Om episoden läses som representativt för en viss kultur; vilka ideal och värderingar är då centrala i den kulturen? Hur framträder dessa ideal och värderingar?

Med begreppet ”kultur” avser jag religiös kultur, alltså de kulturella uttryck som en religion tar sig. I detta sammanhang avses synen på främlingar och individer eller grupper tillhörande ett annat religiöst samfund. Som synes berör fråga två samexistensen, och det kulturarv som skapats utifrån denna. De av muslimer kontrollerade delarna av Iberiska Halvön brukar benämnas al-Andalus, ett territorium som både beskrivits som

Cantar de Mio Cid: Un Canto de Frontera”, i Montaner, Alberto (2011). Justel, Pablo: *El sistema formular del Cantar de mio Cid: estudio y registro*, Scripta Humanistica: New York (2017).

¹⁸⁴ Atterling, Peter: ”I de skiftande identiteternas gränsland - kulturmöten och representationer av ”den Andre” i *El Cantar de Mio Cid*”, <https://lup.lub.lu.se/luur/record?func=viewRecord&recordId=9015354>, (2020).

¹⁸⁵ Menocal, Rosa María: *Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*, Back Bay Books: New York (2002). Fernández Morera, Darío: *The Myth of the Andalusian Paradise. Muslims, Christians, and Jews under Islamic Rule in Medieval Spain*, ISI Books: Wilmington (2015). Dodds, Jerrilynn; Glick, Thomas & Mann, Vivienne (red.): *Convivencia - Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain*, George Braziller Inc: New York (1992). Novikoff, Alex: ”Between Tolerance and Intolerance in Medieval Spain: An Historiographic Enigma”, *Medieval Encounters* 2005:11.

paradis och konflikthärd.¹⁸⁶ Den tredje frågan fokuserar på *El Cantar* som ett kulturdokument, en kvarlämning från den kultur som var rådande under Högmedeltiden.

Tidsmässigt begränsas artikeln till perioden 1031–1212, från Córdoba kalifatets fall till slaget vid Las Navas de Tolosa.¹⁸⁷ I korthet kan det sägas att Córdoba kalifatet var ett resultat av umayyadernas separation från det abbasidiska kalifatet, som upplevde en kris under 900-talet. Slaget vid Las Navas såg en kristen koalition besegra en almohadisk armé. Almohaderna var en fundamentalistisk folkgrupp hemmahörande i Maghreb, de västra och södra delarna av Nordafrika. Det var också almohaderna som till sist erövrade Valencia, sedan El Cid avlidit och hans kvarlevor förts till hemtrakterna kring Burgos.¹⁸⁸

Ramarna för denna artikel ger inte utrymme för en längre historisk bakgrund, men det kan påtalas igen att El Cid alltså var en historisk person som levde och verkade i gränslandet mellan kristna och muslimer under slutet av 1000-talet. Efter att ha landsförvisats av kung Alfonso VI av Kastilien tjänade han i fem år under den muslimske härskaren av Zaragoza, varpå han togs till nåder bara för att kort därefter landsförvisas igen. Det var under denna andra landsförvisning som El Cid erövrade Valencia och gjorde sig till stadens herre. Han gavs då den arabiska hederstiteln ”sidi”, samt tillnamnet ”El Campeador” (Kämpen). Därifrån härleds det namn som eftervärlden känner honom vid, El Cid Campeador.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Menocal, Rosa María (2002); Fernández Morera, Darío (2015).

¹⁸⁷ Atterling, Peter (2020) s. 6.

¹⁸⁸ Makki, Mahmoud, i Jayyusi, Salma Khadra (red.): *The Legacy of Muslim Spain - vol.1*, Koninklijke Brill: Leiden (1992). García de Cortázar, Fernando: *Atlas de Historia de España*, Editorial Planeta: Barcelona (2012). Dodds, Jerrilynn; Menocal, Rosa María; Balbale Krasner, Abigail (red): *The Arts of Intimacy - Christians, Jews and Muslims in the Making of Castilian Culture* (2008).

¹⁸⁹ <https://www.caminodelcid.org/cid-historia-leyenda/cid-historico/>. Biografen över El Cid är författad av Alberto Montaner.

Tidigare forskning

Liksom nämndes ovan har frågan om författarens identitet renderat betydande mängder forskning och akademisk debatt. Frågan upptar också det arbete som är skrivet av Dolores Oliver Pérez, professor *emerita* i arabiskt språk och litteratur. Oliver Pérez driver tesen att författaren bakom *El Cantar* är arab, närmare bestämt historieskrivaren al-Waqqaṣi. Som argument för denna tes påtalar Oliver Pérez att El Cid inte agerar som en kristen hjälte förväntas agera, medan hans sätt att uppträda och handla överensstämmer bättre med modellen för en arabisk hjälte. Vidare menar Oliver Pérez att de militära strategier som El Cid använder sig av är av arabiskt ursprung, och hon understryker att muslimer inte en enda gång omnämns som ”otrogna” eller onda i *El Cantar*.¹⁹⁰

Mot Oliver Pérez till synes övertygande argument, vill jag framföra det faktum att El Cids tid i Zaragoza inte förekommer i *El Cantar*. Istället fokuseras handlingen på det dubbelbröllop som El Cids döttrar Elvira och Sol ingår med prinsarna av Carrión, och den brutala misshandel som de senare utsätts för av nämnda prinsar.¹⁹¹ Argumentet om El Cids militära strategier bemöts av El Cid - auktoriteten Alberto Montaner med att strategierna visserligen kan ha arabiskt ursprung, men att detta inte säger någonting om den anonyme författarens identitet. Slutligen nämns inte muslimer som otrogna eller onda, eftersom de genremässiga konventionerna inte tillåter detta.¹⁹²

El Cantar tillhör genren *canciones de gesta*, härledd från franskans *chansons de geste*. och dessa verk innehåller vanligen hjältedåd, svärdskamp och en ondskefull fiende; allt som oftast representerad av muslimer.¹⁹³ Diktformen följer också en viss struktur, med återkommande passager och epitet för att förhöja spänningen och för att underlätta för den muntlige återberättaren. Dessa fraser eller enstaka ord fungerar som igenkänningsfaktorer, och filologen Pablo Justel benämner dem som *fórmulas*, eller ”formler”.¹⁹⁴

Den tidigare omnämnde Alberto Montaner är också filolog, och räknas som sagt till en av de främsta auktoriteterna inom *Estudios Cidianos*. I en omfattande studie från 2011 redogör Montaner för de mest centrala aspekterna av *El Cantar*. Montaners viktigaste slutsatser är att *El Cantar* rent genremässigt har tydliga likheter med *chansons de geste*, men samtidigt måste sägas tillhöra en egen genre. Denna genre benämner Montaner *épica de frontera* (gränsepik), och han menar att gränssättande faktorer såsom religion, fiendskap och främlingskap är mindre väsentliga för genren. Montaner betonar särskilt den sociokulturella kontexten och hur denna avspeglar sig i *El Cantar*. Diktverkets tänkta publik är enligt Montaner *los extremadanos* (gränslandsinvånarna), vilket syns i betoningen av militära ideal och det ställningstagande som görs i *El Cantar* till förmån för lågadeln.¹⁹⁵

¹⁹⁰ Oliver Pérez, Dolores (2008) s. 15–50, 151–172, 305–308.

¹⁹¹ Conde, Juan Carlos (red.): *Cantar de Mio Cid*, Espasa Libros: Barcelona (2010). Den äldre texten är redigerad av Ramón Menéndez Pidal. Diktverket kommer hädanefter att refereras till som ”CMC”.

¹⁹² Rico, Francisco, i Montaner, Alberto (red.), (2011) s. 232–233.

¹⁹³ Jones, Catherine: *An Introduction to the Chansons de Geste*, University of Florida Press: Gainesville (2014). Ailes, Marianne; Cobby, Anne & Noble, Peter (red.): *The Chanson de Geste and its Reception. Essays presented to Philip E. Bennett by members of the Société Rencesvals*, British Rencesvals Production: Cambridge (2012).

¹⁹⁴ Justel, Pablo (2017) s. 55–57.

¹⁹⁵ Montaner, Alberto (red.), (2011) s. 263–276, 309–352, 538–540.

Filologen Francisco Rico är inne på samma linje, och betonar liksom Montaner de oklara gränserna mellan vän och fiende, kristna och muslimer. Rico påtalar att El Cids mänskliga egenskaper utmärker honom bland andra episka hjältar. Dessa besitter ofta övernaturlig styrka och är fullkomligt överlägsna i strid. Även om det sistnämnda också gäller för El Cid, så förekommer inga scener där han dödar hundratals fiender på egen hand, eller liknande. Konflikten mellan låg-och-högadel lyfts också fram av Rico, liksom av litteraturvetaren Erica Janin.¹⁹⁶

Närmast rent tematiskt är tre artiklar författade av Alfonso Boix Jovani, som tillsammans med Alberto Montaner räknas till en av auktoriteterna inom *Estudios Cidianos*. Den första artikeln skrevs 2010, och analyserar flodernas roll i *El Cantar*. Boix Jovani menar att floderna inte enbart utgör geografiska gränser, utan även sociala och religiösa sådana. I en artikel från 2013 behandlar Boix Jovani det kontroversiella ämnet *convivencia*, som han ställer mot kulturell konflikt. Han menar att bilden av El Cid som *matamoros* (mordödare) är felaktig, och detta på två grunder. För det första behandlar El Cid sina fiender med respekt, och hänger sig aldrig åt någon massaker på muslimer. För det andra, och särskilt betydelsefullt för denna artikel; har El Cid både kristna fiender och en muslimsk vän. Återigen belyses således de oklara gränserna i *El Cantar*.¹⁹⁷

Givet att Montaner, Rico, Janin och Boix Jovani alla argumenterar på liknande sätt vad gäller gränsdragningar i *El Cantar*, vore det enkelt för mig att sälla mig till denna majoritet. Artikelns titel är något avslöjande i detta sammanhang, men trots detta är det på sin plats att tillägga några reservationer. *El Cantar* brukar delas upp i tre delar, kallade ”sånger”. De benämns i tur och ordning *El Cantar del destierro* (sången om landsförvisningen), *El Cantar de las bodas* (sången om brölloppen; samt *El Cantar de la afrenta* (sången om skymfen). I den andra och tredje sången ändrar narrativet karaktär, då muslimerna mer enhetligt framställs som fienden. Dock är det också i den andra sången som vi möter Abengalbón, huvudpersonen i denna artikels analytiska pilotfall. Dessutom framträder två tydliga fiender i de två sista sångerna: de fundamentalistiska almoraviderna och prinsarna av Carrión. Flertalet forskare påtalar att det är de senare som representerar den verkliga fienden.

Teori och metod

Liksom påtalades i inledningen och som titeln avslöjar, är det min avsikt att göra en postkolonial läsning av nämnda representation. En sådan läsning gör i praktiken *orientalism* oanvändbart som teoretiskt koncept, då det utgår från en kolonial förståelse. Istället kommer perspektivet att spegelvändas, så att de kristna, inte muslimerna; blir

¹⁹⁶ Rico, Francisco, i Montaner, Alberto (red.), (2011) s. 224–253.

¹⁹⁷ Boix Jovani, Alfonso: “Convivencia y conflicto intercultural en el Cantar de Mio Cid”, *Revista Medieval* (2013) s.52–61. https://www.academia.edu/2561349/Convivencia_y_conflicto_intercultural_en_el_Cantar_de_Mio_Cid. “El mar en el Cantar de Mio Cid”, *Lemir* (2017) s. 23–32. https://www.academia.edu/31021094/El_mar_en_el_Cantar_de_Mio_Cid?sm=b. “El río en el Cantar de Mio Cid”, Actas del XIII Congreso Internacional de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval, Valladolid (2010) s. 447–454. https://www.academia.edu/2555527/El_río_en_el_Cantar_de_Mio_Cid?sm=b.

till främlingar. Detta perspektiv benämns *occidentalism* av Ian Buruma och Avishai Margalit.¹⁹⁸ Det är motiverat att göra en postkolonial läsning, eftersom *El Cantar* utspelar sig när muslimernas makt på Iberiska Halvön ännu stod på sin topp. Detta vände år 1212 med slaget vid Las Navas de Tolosa, men innan dess kontrollerade muslimerna större delen av halvön.

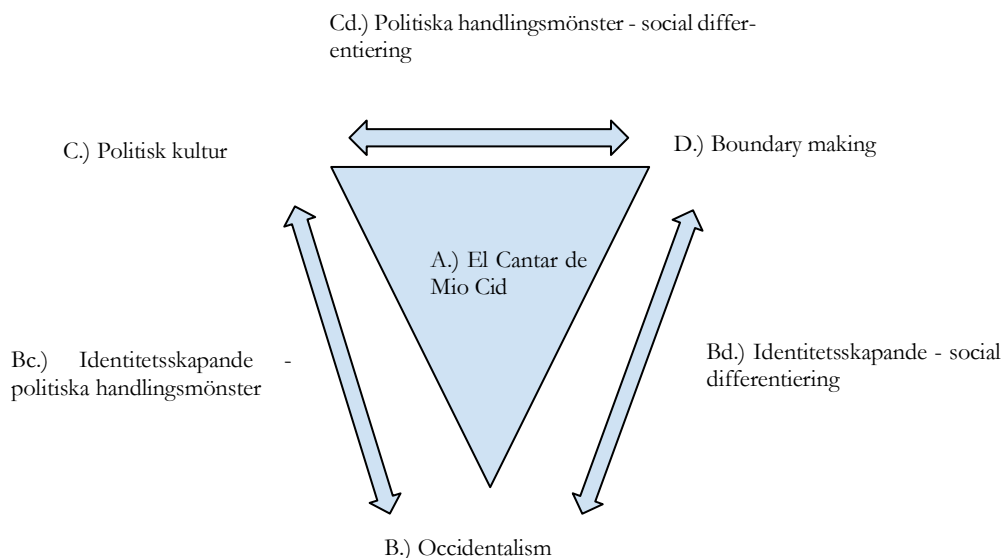
De två andra teoretiska koncepten är *politisk kultur* och *boundary making*. *Politisk kultur* avser ett förhållningssätt till politik och politiska uppgörelser baserat på gemensamma mönster för agerande. Dessa handlingsmönster kan uppfattas som utgående antingen från strukturella eller aktörsbaserade förutsättningar. En utgångspunkt från aktörer innebär ett antropologiskt perspektiv, enligt den definition som Thomas Denk ger.¹⁹⁹ Analysen kommer att utgå från detta perspektiv, då aktörerna tydligt är i fokus i *El Cantar*. *Boundary making* är närbesläktat med *politisk kultur*, och syftar enligt Janina Safran på juridiska och politiska gränsdragningar. Safran understryker att även om dessa gränsdragningar ofta var tydliga i teorin, blev gränserna mer flytande i praktiken. Gränserna drogs upp för att avgöra en åtalads juridiska status, men också för att skapa grundförutsättningarna för de "politiska spelreglerna".²⁰⁰

För denna artikels syfte kommer en teoretisk modell att användas, med *El Cantar* placerat i mitten av triangeln. En sådan placering markerar diktverkets centrala betydelse, samtidigt som de teoretiska koncepten tydligt kopplas samman. Som sagt kommer *orientalism* att ersättas av *occidentalism*, för att kunna göra en postkolonial läsning av *El Cantar*. Det kan också tilläggas att den teoretiska modellen snarast återger ett metodologiskt tillvägagångssätt. Detta kommer dock att kompletteras med metoden *close reading*, som följer senare.

¹⁹⁸ Buruma, Ian & Margalit, Avishai: *Occidentalism: The West in the Eyes of its Enemies*, Penguin Press (2004).

¹⁹⁹ Denk, Thomas: *Politisk kultur*, Liber AB: Malmö (2009) s. 11–59.

²⁰⁰ Safran, Janina: *Defining Boundaries in al-Andalus: Muslims, Christians, and Jews in Islamic Iberia*, Cornell University Press: New York (2013) s. 9–29, 66–115, 212.

På axeln som går från *occidentalism* till *politisk kultur* syns sammankopplingen av identitetsskapande och politiska handlingsmönster. Detta syftar på hur identiteter skapas i politiska sammanhang, som till exempel vid en förhandling eller när sociopolitiska faktorer har en avgörande betydelse för vilka handlingar som är möjliga respektive inte. En sådan situation är till exempel ögonblicket när Abengalbón och Minaya möts. I den situationen, liksom jag kommer att påtala senare, är de båda människors relation till El Cid avgörande för hur mötet utspelar sig.

På motstående axel sammankopplas identitetsskapande med social differentiering. Här är det istället främlingskap som avgör hur identiteten skapas, även om socialt kapital också har betydelse. *Boundary making* fokuserar dock på juridiska gränsdragningar, vilka i sin tur bygger på sociala och kulturella dito. De teoretiska koncepten är således inte separerade från varandra i så hög grad som modellen kan låta påskina.

Slutligen något om den tredje axeln, som binder samman social differentiering med politiska handlingsmönster. I detta fall påverkar främlingskapet de politiska handlingarna, samtidigt som det omvända förhållandet naturligtvis också gäller. Sammankopplingen ligger på en strukturell nivå, medan övriga kopplingar huvudsakligen fokuserar på individen. Slutligen vill jag påtala att den teoretiska modellen snarast återger ett metodologiskt tillvägagångssätt, vilket kommer att synas i analysen.

Metoden *close reading* definieras av Barry Brummett som "the mindful, disciplined reading of an object with a view to deeper understandings of its meanings." Noterbart är användningen av ordet "object", istället för "text". Brummett framhåller att man kan läsa annat än texter, såsom bilder och föremål. Vidare delar Brummett upp *close reading* i tre metodologiska nivåer: genre, narrativ och persona. Genren bestäms enligt de tre

faktorerna *style*, *substance* och *situation*, och Brummett definierar genre som en upprepning av narrativ. Narrativ i sin tur syftar till det budskap som texten förmedlar, medan begreppet persona delas upp i tre underkategorier. Den första är författaren, den andra publiken eller läsaren, och den tredje är främlingen, även benämnd som "den Andre". Eftersom författaren till *El Cantar* är okänd, är det textens budskap i sig som står i centrum för analysen. Vid en *close reading* startar man på den översta nivån och tar sig neråt. På detta vis kommer allt mer specifika detaljer till synes, och avvikelser från genren är lättare att lägga märke till.²⁰¹ Analysen kommer att följa denna ordning, för att därefter integrera de olika teoretiska koncepten. Först därefter relateras tolkningen till tidigare forskning, med mina egna slutsatser insprängda däremellan. Avslutningsvis följer en sammanfattning, med förslag på ytterligare tolkningsmöjligheter.

"Den ädle moren" – representationen av Abengalbón

I den episod som valts ut för analysen möter läsaren Abengalbón, El Cids vasall och tillika en rik köpman. El Cid har tidigare lovat bort sina döttrar Elvira och Sol till prinsarna av Carrión, som liksom påtalats tidigare bör ses som den verkliga fienden i *El Cantar*. Det är dock inte El Cid som möter Abengalbón, utan hans högra hand Minaya. Det välkomnande som Minaya får är minst sagt översvallande:

¡Tan buen día convusco, Minaya Álbar Fáñez! Traedes estas dueñas por o valdremos más, mugier del Çid lidiador e sus ffijas naturales; ondrar vos hemos todos, ça tal es la su auze, maguer que mal la queremos, non gelo podremos far, en paz o en guerra de lo nuestro abrá, muchol' tengo por torpe qui non conosco la verdad.²⁰²

(En mycket god dag vare med Er, Minaya Álvar Fáñez! Ni har med er dessa kvinnor som vi alla högaktar, El Cid Krigarens hustru och hans legitima döttrar; vi borde alla hedra Er, för sådan är hans berömdhet, även de som ogillar honom, kan inte göra honom något ont, i fredstid eller i krig får han av vårt, och jag håller den för mycket dum som inte känner till denna sanning.)²⁰³

Några dagar senare håller Abengalbón i en bjudning för Minaya och kvinnorna. Även eskorten får del av överflödet, som av allt att döma är omfattande:

Entrados son a Molina, buena e rica casa; el moro Avengalvón bien los sirvié sin falla, de quanto que quisieron non ovieron falla, aun las ferraduras quitar gelas mandava; a Minaya e a las dueñas, ¡Díós, cómo las ondrava!²⁰⁴

²⁰¹ Brummett, Barry: *Techniques of Close Reading*, Sage Publications: Thousand Oaks (CA), (2010) s. 3–100.

²⁰² CMC (2010), vers 1520–1526, s. 222.

²⁰³ Samtliga översättningar från spanska är gjorda av mig, då jag talar spanska flytande.

²⁰⁴ CMC (2010), 1550–1554, s. 224.

(De kom in i Molina, (till) ett gott och rikt hem; moren Avengalvón försåg dem väl utan brister, av allt de ville ha saknades inget, till och med hästskorna beordrade han att ersätta, för Minaya och kvinnorna. Gud, som han hedrade dem!)

Det första som bör noteras är Abengalbóns glada och vänliga välkomnande. Hans respekt för Minaya är märkbar, men bleknar i jämförelse med den respekt som Abengalbón hyser för El Cid. Redan El Cids döttrar förgyller tillvaron i hans mening, och han känner sig hedrad av att ta emot dem i sitt hem. Den andra delen av Abengalbóns uttalande väcker desto fler frågor.

Hänsyftningen till El Cids fiender och till krig kan möjligen indikera att relationen mellan Abengalbón och El Cid inte alltid varit så vänskaplig. Denna tolkning styrks av att Abengalbón talar om ”oss” och ”vårt”, vilket kan tyda på att han räknar sig till dem som både varit fiende och vän till El Cid. Numera föraktar Abengalbón alla dem som inte respekterar El Cid, men det har inte nödvändigtvis alltid varit så.

När sedan Minaya återvänder med El Cids döttrar, ger Abengalbón prov på sin gästvänlighet. Just gästvänlighet utgör ett fundamentalt inslag inom islam, och vem gästen är spelar ingen roll.²⁰⁵ Generositet mot de sämre bemedlade är en av de fem perlarna²⁰⁶, och även om El Cids förmögenhet ökat påtagligt sedan landsförvisningen, finns det hänvisningar i *El Cantar* som gör gällande att Abengalbón är ännu rikare.²⁰⁷ Ord som ”högakta”, ”hedra” och ”utan brister” återkommer ett antal gånger. Dessa tycks knutna till Abengalbóns person, varför något också bör sägas om hur orden kan tolkas. Abengalbón är välkomnande men samtidigt underdånig, generös men också servil; och är nog med att ingenting fattas hans gäster. Därmed antyds det att han, trots hans rikedom, har lägre social status.

Man skulle kunna tro att Abengalbón inte passar in i *chansons de geste*, men faktum är att ”den ädle moren” är en karaktär som återkommer allt mer frekvent i verk producerade från 1200-talet och framåt.²⁰⁸ Denna karaktär utmärker sig för sin höviskhet, nästan på samma nivå som hjältens. Det är dock endast genom konversion som ”moren” verkligen kan bli accepterad.²⁰⁹ Montaner tillägger att ”den fientlige vännen” och ”den vänlige fienden” är vanliga inslag inom *épica de frontera*, som också återkommer inom *chansons de geste* i allmänhet.²¹⁰ Prinsarna av Carrión skulle kunna räknas till fientliga vänner i och med att de är kristna men samtidigt högadel, medan Abengalbón med samma logik skulle bli den vänlige fienden.

Utifrån *close reading* fyller Abengalbón en viktig funktion i det drivande narrativet. Han tar själv emot prinsarna av Carrión i ett senare skede, och bjuder dem på en lika fin middag som Minaya och El Cids döttrar. Inte ens när det framkommer att prinsarna

²⁰⁵ Koranen, Wahlström & Widstrand: Stockholm (2003). Se t.ex. 51:24–27, s. 393.

²⁰⁶ Koranen (2003), 4:124, s. 84.

²⁰⁷ CMC (2010), vers 2659–2663, s. 314.

²⁰⁸ Sunderland, Luke, *Old French Narrative Cycles. Heroism between ethics and morality*, D.S Brewer: Cambridge (2010) s. 23, 34.

²⁰⁹ Hout, Silvia: “Others and alterity”, i Gaunt, Simon & Kay, Sarah (red.), *The Cambridge Companion to Medieval French Literature*, Cambridge University Press (2008) s. 245–246.

²¹⁰ Montaner, Alberto (2011) s. 312.

planerar att döda honom vill Abengalbón ange dem, då hans religion förbjuder det.²¹¹ De ovan valda episoderna tjänar dock närmast som utfyllnad, en paus i den dramatiska stämningen. Den genremässiga kopplingen har redan gjorts, men någonting kan tilläggas angående begreppet *persona*. Abengalbón är inte ”den Andre”, trots hans religion och det beteendemönster som religionen påbjuder. Inte heller framträder författarens röst särskilt tydligt, och någon direkt hänvisning till publiken görs inte. Därmed är det svårt att avgöra vilken *persona* som dominerar.

Med en postkolonial läsning blir det inte Abengalbón, utan Minaya, som är främlingen i sammanhanget. Därmed är det än mer anmärkningsvärt att Abengalbón välkomnar honom på det sätt som han gör, med öppna armar och hedersbetygelser. En kristen får med ett occidentalistiskt synsätt samma låga status som en muslim med *orientalism* som utgångspunkt. Temat heder återkommer i båda episoderna, och det är alltså Abengalbón som står för hedrandet, först riktat mot Minaya och sedan även mot El Cids döttrar. Abengalbón utmålas som den perfekta värden, välkomnande och givmild oavsett vilka som är hans gäster. En vidare implikation av det postkoloniala perspektivet, utgår från Saids konstaterande att *orientalism* som tankemodell skapar ett förutbestämt sätt att resonera om ”den Andre”, vilket i sin tur påverkar hur man agerar gentemot främlingar, i synnerhet muslimer.²¹² Det omvända gäller för *occidentalism*, alltså att de kristna - här representerade av Minaya och El Cids döttrar - antas vara på ett visst sätt, och att de bör behandlas därefter.

Rimligen borde Abengalbóns välkomnande inte vara så vänligt och översvallande, eftersom en kristen enligt ett orientalistiskt sätt att tänka aldrig skulle behandla en muslim på samma sätt. Detta eftersom dikotomin överlägsen-underlägsen är central för *orientalism*, liksom Said påpekar.²¹³ Senare, när prinsarna av Carrión kommer på besök, ger han dem ett lika vänligt mottagande, trots att de är El Cids fiender.²¹⁴ Det finns dock en förklaring till Abengalbóns gästfrihet, och den ligger i hans religion, liksom tidigare påtalats. Eftersom Abengalbón är synnerligen förmögen - vilket framkommer med större tydlighet i en annan passage - blir de flesta som han möter sämre bemedlade än honom.

Den *politiska kulturen* finns i bakgrunden, då Minaya som sagt är El Cids högra hand. Därmed har han högre social status - eller högre socialt kapital, om man så vill - än Abengalbón, vars övertag gäller det ekonomiska kapitalet. Abengalbón är också El Cids vasall, men liksom El Cid själv antyder med orden ”mio amigo es de paz”²¹⁵ (han är min vän genom fred), är det möjligt att relationen dem emellan inte alltid har varit vänskaplig. Med en postkolonial läsning måste det tolkas som beklagligt ur Abengalbóns perspektiv att han tvingats underkasta sig El Cid. Samtidigt säger han själv att inte ens de som är i krig med El Cid kan låta bli att hedra honom, för då gör de sig skyldiga till ren dumhet. Man skulle möjligen kunna läsa in motvillighet i Abengalbóns uttalande, men med tanke på de kraftfulla orden är detta inte en särskilt rimlig läsning.

²¹¹ CMC (2010) s. 316.

²¹² Said, Edward (2003) s. 42–45.

²¹³ Said, Edward (2003) s. 42–45.

²¹⁴ CMC (2010) s. 316.

²¹⁵ CMC (2010), vers 1464, s. 218.

Vad gäller *boundary making*, så gör Abengalbón en tydlig gränsdragning genom att erkänna Minayas sociala status och medge att Minaya förtjänar att hedras. På detta vis bekräftar Abengalbón återigen sin underdånighet, vilket han inte borde göra om det är Minaya som ska ses som "den Andre". Dikotomin överlägsen-underlägsen som Said identifierar som central för *orientalism*²¹⁶ uppträder alltså till stöd för en orientalistisk läsning av episoden, snarare än tvärtom. Med detta sagt agerar Abengalbón inte på det sätt som "den Andre" förväntas göra. Han uppvisar ingen fiendtlighet gentemot Minaya, och Minaya visar ingen fiendtlighet mot honom. Istället verkar en ömsesidig respekt råda, även om det kan finnas vissa sprickor i fasaden. Liksom tidigare påpekats finns det skäl att argumentera för att Abengalbón inte alltid varit El Cids vän.

För att få rätsida på de motsägelsefulla tolkningarna av episoden, följer härnäst en redogörelse för hur tidigare forskare har tolkat representationen av Abengalbón i *El Cantar*. De skiftande relationerna mellan kristna och muslimer belyses bland annat av Menocal, som hävdar att allianser mellan dessa grupper var lika vanliga som strider.²¹⁷ Detta kan kopplas till omnämmandet av Abengalbón som El Cids "vän av fred", och stärka misstanken om att de varit fiender.

Dhimma-kontraktet, som reglerade relationerna mellan muslimer, kristna och judar; kan kopplas till Abengalbóns likvärdiga behandling av Minaya och El Cids döttrar å ena sidan, och prinsarna av Carrión å andra sidan. Menocal menar att själva kärnan i *dhimma*-kontraktet var beskydd, vilket alla muslimer var ålagda att ge såväl judar som kristna.²¹⁸ Givet att Abengalbón följde kontraktets föreskrifter, var det omöjligt för honom att vägra prinsarna av Carrión mat och husrum. Liksom i många andra avseenden är Fernández Morera av motsatt åsikt. Han likställer *dhimma*-kontraktet med mafiametoder, och menar att det i grunden var "a religiously based extortion system".²¹⁹ Även andra forskare understryker att kontraktet i praktiken innebar beskydd i utbyte mot underkastelse.²²⁰ Janin kategoriserar El Cids relation med Abengalbón som ett exempel på "maurofilia literaria", och menar vidare att Abengalbón utgör en motbild till prinsarna av Carrión.²²¹ Enligt detta resonemang representerar Abengalbón ett ideal, snarare än en historisk person.

Även med en kritisk läsning av de ovan utvalda episoderna är det svårt att landa i något annat än ett positivt omdöme av Abengalbón. Hans existens har också ifrågasatts av Rico, som menar att en person med ett liknande namn kan ha levt under en annan tid än El Cid.²²² Utifrån antagandet att Abengalbón representerar den ideala muslimen, kan vissa slutsatser dras om de ideala egenskaperna för en kastilianare. Denne ska vara kvinnornas beskyddare, och samtidigt vara vidsynt nog att äta middag med en muslim. Han värderar heder högt och har inget emot smicker, förutsatt att det inte går för långt.

²¹⁶ Said, Edward (2013) s. 42–45.

²¹⁷ Menocal, Rosa María (2002) s. 40, 132.

²¹⁸ Menocal, Rosa María (2002) s. 72–73.

²¹⁹ Fernández Morera, Darío (2015) s. 210.

²²⁰ Safran, Janina (2013) s. 212; Dodds, Menocal & Krasner (red.), (2008) s. 3.

²²¹ Janin, Erica (2005) s. 76.

²²² Rico, Francisco (2011) s. 235.

Representationen av Abengalbón speglar ett politiskt förhållande som inte förefaller ha existerat i verkligheten, även om det ofta finns undantag som bekräftar regeln. I själva verket var den politiska situationen instabil under hela perioden från 1031 till 1212, liksom framkommit i den historiska bakgrunden. Därmed inte sagt att muslimer och kristna inte kunde ha en relation som den mellan El Cid och Abengalbón; i gränslandet kan dylika band rentav ha varit direkt nödvändiga. Jag menar att relationen i sig är trovärdig, även om Abengalbón såsom han framträder i *El Cantar* uppenbart är en litterär karaktär. Därmed håller jag mig nära Janins resonemang, samtidigt som jag inte utesluter att relationen mellan El Cid och Abengalbón kan vara förankrad i den historiska verkligheten.

Hur vänskaplig denna relation än är – och ovan gjorda tolkning har satt detta under ifrågasättande – står det klart att Abengalbón inte till fullo är en ”de goda”. Han gör trots allt misstaget att inte stoppa prinsarna av Carrión, från att iscensätta sitt övergrepp, inte ens sedan de planerat att döda honom. Vidare benämns han som ”moren” Abengalbón, vilket tydliggör hans utanförskap. Den teoretiska ansatsen bidrog i detta fall med en tolkning som inte förekommer i forskningsläget, nämligen att Abengalbón en gång kan ha varit fiende till El Cid. Samtidigt betonades de oklara gränserna mellan vän och fiende, och i förlängningen mellan kristna och muslimer.

Den teoretiska modellen skapade tre olika axlar som band samman fenomenen identitetsskapande, politiska handlingsmönster och social differentiering. Vad gäller den första axeln, som sammanbinder identitetsskapande och politiska handlingsmönster, kan det konstateras att såväl Abengalbóns som Minayas identitet i viss grad skapas utifrån sociopolitiska förhållanden. Liksom tidigare påpekats är båda två El Cids vasaller, men det finns anledning att anta att Abengalbóns relation med El Cid varken är eller har varit lika vänskaplig som Minayas. Vad som framförallt skapar Abengalbóns identitet är dock hans religion, och det faktum att han betecknas som ”mor”. För att en postkolonial läsning skulle vara mer motiverad än en motsatt läsning, hade det varit nödvändigt att Minaya karakteriserades på ett motsvarande sätt.

Detta leder till kopplingen mellan identitetsskapande och social differentiering. Medan Abengalbóns ekonomiska kapital gör honom till en respekterad person, saknar han tillräckligt med socialt kapital för att på allvar ingå i hjältarnas skara. Han styrs av religiösa föreskrifter snarare än av förnuft, vilket sätter honom i klistret när prinsarna av Carrión senare kommer på besök. Trots att prinsarna senare gör sig skyldiga till ett grovt brott, vars utförande antyds långt i förväg, kan Abengalbón inte hindra dem från att ge sig av. Hans underordnade förhållande till El Cid möjliggör detta, då prinsarna har gift sig med El Cids döttrar.

Slutligen skapade den teoretiska modellen en koppling mellan politiska handlingsmönster och social differentiering. Det är snarare kulturella än politiska handlingsmönster som läsaren möter i den ovan återgivna episoden, så kopplingen mellan dessa element får sägas vara relativt svag. Med detta sagt upplöser den sociala differentieringen vissa mönster för politisk handling, som skulle ha varit nödvändiga ifall Abengalbón tillhört samma sociala kategori som Minaya och haft ett jämbördigt socialt kapital. Minaya besvarar inte Abengalbóns välkomnande hälsning, och de två vasallerna utbyter

inga gåvor eller artighetsfraser. Istället är det Abengalbón som helt och hållet står för givandet, medan Minaya endast är mottagare.

Avslutande diskussion och slutsatser

Sammanfattningsvis återfanns flera brister med en postkolonial läsning av *El Cantar*, och den kan inte hävdas vara mer giltig än en motsatt läsning. Omfånget för denna artikel omöjliggjorde en djupare analys av andra episoder i eposet, där en postkolonial läsning möjligtvis hade kunnat fungera bättre. Dock bör det påpekas att representationen av Abengalbón är det enskilda inslag i *El Cantar* där det tydligast framgår att synen på "den Andre" blir en annan än den förväntade. Vidare råder samstämmighet inom tidigare forskning kring åsikten att Abengalbón är en främling, hur positiv framställningen av honom än är.

När Minaya kommer till Molina, välkomnas han med öppna armar av Abengalbón. Som gäst blir han väl omhändertagen, på gränsen till bortskämd. Vidare är det tydligt att Abengalbón respekterar Minaya, så till den grad att han uppvisar undergivenhet. Minaya överöses med hedersbetygelser, vilket delvis har att göra med att han har med sig El Cids döttrar. Men medan Abengalbón rankas högre vad gäller ekonomiskt kapital, överträffar Minaya honom med sitt sociala kapital. I kraft av detta kan han förvänta sig en överdådlig middagsbjudning, precis som den Abengalbón ger honom.

Men det framgår dessutom att Abengalbón gör mer än vad som rimligen kan krävas av honom. Detta syns i ordvalet "till och med", liksom inte minst i utropet "Gud, som han hedrade dem!"²²³ Abengalbóns oerhörda gästfrihet har sin förklaring i att han är muslim, då just gästfrihet värderas högt inom islam. För en medeltida publik hade det räckt med epitetet "moren" för att förstå detta, medan en modern läsare möjligen kan dra samma slutledning utifrån Abengalbóns ovanliga förnamn. Liksom påtalats har Abengalbóns gästfrihet en underton av servilitet och underdånighet, egenskaper som "den ädle moren" ofta ges. De religiösa doktrinerna som styr hans agerande får också negativa konsekvenser, när prinsarna av Carrión kommer till Molina några dagar senare. Då framträder således baksidan med den muslimska gästfriheten.

Andra muslimer som förekommer i *El Cantar* har utan undantag rollen som fiender. Detta gäller inte minst almoraviderna, som gör entré i slutet av den andra sången. I *El Cantar* återfinns två kortare episoder, där El Cid och hans män stöter samman med muslimska krigare. Dessa framställs som fega, giriga och obetänksamma, och därtill direkt odugliga som krigare. Däremot förekommer inte epitetet "otrogna" en enda gång, och de muslimska fångar som El Cid tar behandlas med samma respekt som kristna fångar.²²⁴ För El Cid har även kristna fiender, vilka intar en betydligt mer central roll än de muslimska fienderna. Utöver prinsarna av Carrión är det leonesarna som är El Cids fiender, då de - enligt vad som antyds - bär skulden till El Cids landsförvisning.²²⁵ Inom *chansons de geste* brukar muslimer vanligen framställas som rakt igenom

²²³ Se citatet på s. 88.

²²⁴ CMC (2010), vers 467-472, s. 128; vers 590-596; s. 136.

²²⁵ CMC (2010) s. 88.

onda, ibland till och med som monstruösa varelser. Men liksom Rico och Montaner påtalar är det andra konventioner som gäller för *épica de frontera*, den genre som *El Cantar* tillhör.

Ifråga om den religiösa samexistensen utgör Abengalbón det enda exemplet på en muslim som har en vänskaplig relation med en kristen. Inte heller de två judar som förekommer i *El Cantar* representeras på ett fördelaktigt sätt, även om Boix Jovani gör gällande att de till sist får tillbaka pengarna som de lånat ut till El Cid.²²⁶ Det har understrukits upprepade gånger att relationen mellan El Cid och Abengalbón inte är helt oproblematiske, då det mesta tyder på att de en gång varit fiender. Således visar representationen av Abengalbón hur instabil den religiösa samexistensen var, samt att den inte öppnade upp för jämlika villkor mellan kristna och muslimer. Vidare framkommer det tydligt att Minayas sociala kapital ger honom en högre ställning än Abengalbón, och det antyds att det finns religiösa orsaker till detta. Den muslimska gästfriheten visas upp från sin bästa sida, samtidigt som dess negativa konsekvenser också blir uppenbara när Abengalbón inte kan neka prinsarna av Carrión ett lika generöst välkomnande.

Det kulturarv som skapats utifrån den religiösa samexistensen lägger fokus på det positiva, på kulturutbyten mellan kristna och muslimer som gett upphov till storslagna byggnadsverk, utveckling av vetenskap och så vidare. Oliver Pérez lyfter fram Abengalbón för att stärka sin tes om en muslimsk författare, medan Menocal med flera pekar på det ovanliga i att en kristen och en muslim hade en så vänskaplig relation som El Cid och Abengalbón. Även om många forskare vill fokusera på det positiva, kommer alla till liknande slutsatser som Janin; det vill säga att Abengalbón troligtvis inte motsvarar en historisk person, och att han inte tilläts bli en del av hjältarnas skara.²²⁷ Således måste Abengalbón räknas som förlorare i sammanhanget, och som sådan passar han inte in i kulturarvet.

Representationen av andra muslimer förstärker bilden av instabilitet och ömsesidig misstro. Om endast dessa representationer hade analyserats, skulle mina slutsatser mer likna den som Fernández Morera drar. Han menar att relationen mellan kristna och muslimer i al-Andalus var präglad av våld och krig, samt ett förtryck från muslimernas sida. *Dhimma*-kontraktet, som gav beskydd åt icke-muslimer, motsvarar enligt Fernández Morera ett maffialiknande utpressningssystem. Även forskare som väljer ett mildare ordalag, medger att *dhimma*-kontraktet var utformat till muslimernas fördel.²²⁸ Till försvar för en mer positiv tolkning kan det tilläggas att de krigsscener som förekommer i *El Cantar* svarar mot genremässiga konventioner. Liksom påtalats utförs inga blodbad, och de muslimska krigsfångar som El Cid tar behandlas lika väl som kristna krigsfångar. Jag lutar mer åt det positiva hållet, med reservationen att de positiva inslag som förekommer görs av litterära snarare än av historiska skäl.

²²⁶ Boix Jovani, Alfonso: "El Cid pagó a los judíos" *La Corónica*, 2006:1. https://www.academia.edu/2555489/El_Cid_pagó_a_los_judíos?sm=b. Se bl.a. s. 67.

²²⁷ Janin, Erica (2005) s. 76; Rico, Francisco, i Montaner, Alberto (red.), (2011) s. 235. För vidare resonemang om "den ädle moren", se Huot, Sylvia, i Gaunt, Simon & Kay, Sarah (red.), (2008).

²²⁸ Fernández Morera (2015) s. 210; Safran, Janina (2013) s. 212; Glick, Thomas, i Dodds, Glick & Mann (red.), (1992) s. 4–7.

Om representationen av Abengalbón läses som representativ för en kultur, så framträder vissa ideal och värderingar som gäller för muslimer, och andra som gäller för kristna. Till de muslimska idealen hör gästfrihet och givmildhet, liksom underdånighet och servilitet gentemot en kristen gäst som står högre i rang. Gästfriheten får dock inte gå för långt, för då får den förödande konsekvenser. Även om Abengalbón inte kan beskyllas för överfallet på El Cids döttrar, så är det hans underlåtenhet att stoppa prinsarna av Carrión som gör att de kan genomföra överfallet. Dock bör det tilläggas att läsaren redan tidigare getts indikationer på att misshandeln kommer att äga rum, oavsett vad någon gör för att försöka stoppa den²²⁹.

De kristna idealen är svårare att identifiera i episoden. Abengalbóns välkomnande ord ger vissa ledtrådar, då han säger att Minaya förtjänar att hedras eftersom han har med sig El Cids döttrar. Den kristne bör alltså vara kvinnornas beskyddare, en trogen och lojal vasall som själv har hedern i behåll. Utifrån det tidigare förda resonemanget om gästfrihetens gränser kan slutsatsen dras att en kristen bör vara måttfull i sin gästfrihet, liksom i sin generositet och sitt efterföljande av religiösa doktriner. Just måttfullhet är den egenskap hos El Cid som definierar honom mer än någon annan. Montaner och Rico betonar detta särskilt, och påtalar att måttfullhet är en ovanlig egenskap hos hjältar inom *chansons de geste*.²³⁰ Man skulle kunna argumentera för att Minaya uppvisar måttfullhet när han inte bemöter Abengalbóns översvallande välkomnande på motsvarande sätt, eller inte frossar i överflödet - åtminstone antyds inte något sådant. Idealerna och värderingarna framträder således främst genom sina motsatser, vilket också är fallet i andra episoder i *El Cantar*.

Sammanfattningsvis utgör representationen av Abengalbón ett intressant och till stor del oväntat inslag i ett diktverk med *El Cantar*:s ursprung och genrekonventioner. En modern läsare väntar sig korstågsretorik och entydigt negativa skildringar av muslimer och judar i ett medeltida diktverk, särskilt då det är skrivet mitt under korstågstiden. Stereotypen "den ädle moren" kan bara delvis förklara den överlag positiva skildringen av Abengalbón, då det inte alls är orimligt att El Cid hade en liknande relation med en högt uppsatt muslim. I gränslandet var dylika relationer rentav nödvändiga, både för muslimer och kristna. Det var visserligen inte en jämlik relation baserad på vänskap såsom ordet förstås i ett modernt sammanhang, men utan tvivel rådde ömsesidig respekt. Med detta sagt antar *El Cantar* ett kristet perspektiv, varför muslimer och judar konsekvent skildras som underlägsna.

Genrekonventionerna för *épica de frontera* räcker inte heller för att kategorisera representationen av Abengalbón som en rakt igenom litterär företeelse. Samtliga av de forskare som tidigare nämnts är överens om att gränserna mellan vän och fiende var flytande i al-Andalus, särskilt i *la extremadura*. I detta hårda och karga gränsland rådde djungelns lag, och den som ville överleva var tvungen att anpassa sig. *El Cantar* anses vara ovanligt verklighetstroget, och förtjänar därmed epitetet "gränslandets national-epos". *La extremadura* är ett eget land, där nationell och religiös tillhörighet spelar

²²⁹ CMC (2010), vers 2714–2719, s. 318.

²³⁰ Rico, Francisco, i Montaner, Alberto (red.) (2011) s. 251; Montaner, Alberto (2011) s. 321.

mindre roll. Vad som spelar roll i de skiftande identiteternas gränsländ är överlevnad, inte bara för den starke utan för de bäst lämpade.

Källa

Conde, Juan Carlos (red.): *Cantar de Mio Cid*, Espasa Libros: Barcelona, 2010.

Essä, idé och debatt

Sociologi och imperialism

En diskussion om R W Connells disciplinhistoria

Linus Bobman
Lunds universitet

Inledning

”Hur berättar man den sociologiska disciplinens historia?” frågade sig Donald Levine i *Visions of the sociological tradition* (1995) och fann ett antal återkommande variationer i den sociologiska översiktslitteraturen. I artikeln ”Why Is Classical Theory Classical?” (1997) ger sig den australiensiske sociologen Raewyn Connell på ett försök att berätta disciplinens historia. Hon utgår från disciplinens globala historiska sammanhang och i en exposé över figurer som Herbert Spencer, Charles Letourneau och tidskriften *L'Année Sociologique* avslöjar hon genanta förbindelser mellan 1800-talets tidiga sociologer och samtida koloniala härskare. Hon kullkastar därmed den sociologiska disciplinens självuppfattning om sin historia så den kommit till uttryck i en mängd sociologiska introduktionsverk.²³¹

Connell invänder mot den vitt spridda uppfattningen att tre manliga genier – Karl Marx, Max Weber och Émile Durkheim – vid 1800-talets slut och 1900-talets början såg hur deras samhällen omformades med modernitetens genombrott och på den vägen inrättade disciplinen sociologi. Sociologin, menar hon istället, växte fram som en följd av att imperialismens pionjärer ägnade mer tid åt att komma underfund med de främmande samhällsformer som dragits in under västeuropeiskt välde i samband med Europas koloniala expansion, än de egna samhällenas förändring. Under sin klassiska period menar hon att sociologin närdes av de koloniala företagens strävanden och i sin tur reproducerade en världsbild som fördjupade det våld och förtryck som drabbade ”den nya världen” under 1800-talet. Så kom dock inte historien att skildras i de sociologiska standardverken utan istället placerades en förljugen berättelse, om en *belle époque* med Marx, Durkheim och Weber, i historiens ställe.²³²

Som sociologinestorn Randall Collins påtalar i en syrlig replik förblir det aldrig helt utrett i Connells text vilken relation hon egentligen anser att Marx, Durkheim och Weber står till imperialismen. Stundtals suggererar hon ett sammanhang vari de legitimerar och deltar i alla imperialismens förbrytelser. Så förebrår hon exempelvis den komparativa metoden som Weber och Durkheim begagnar sig av, för att ”förkroppsliga” en s. k. *imperiell blick* [imperial gaze] och i ett annat stycke påpekar hon insinuant att samtidigt

²³¹Donald Levine, *Visions of Sociological Traditions* (Chicago 1995) s. 82; Raewyn W. Connell, ”Why Is Classical Theory Classical?” i *American Journal of Sociology*, 102:6 (1997) s. 1511–1557.

²³² Connell (1997) s. 1515–1521.

som Durkheim publicerar sina numera klassiska studier över samhällelig arbetsdelning och sociologisk metod erövrar Frankrike stora delar av norra och västra Afrika genom en serie framgångsrika fälttåg(!). Parallellt med sådana komprometterande berättelser driver hon argumentationen att de tre ”urfäderna” har kanoniserats just för att de *döljer* disciplinens täta förbindelser med kolonialismen.²³³ I det stora hela förblir deras påstådda relation till imperialismen oklar och som Collins påpekar misslyckas hon att besvara sin centrala frågeställning: varför är klassisk teori klassisk? Har Marx, Durkheim och Weber upphöjts för sociologins dunkla syften blott efter godtycke eller representerar de faktiskt genuina framsteg på sociologins område?

Det återstår att utreda i vilken relation de tre ikonerna egentligen står till imperialismen, liksom den position de intar gentemot de ”reellt existerande” pionjärer som Connell förebrår introduktionsböckerna för att täcka över. Sådana frågor avhandlas här efter en närmare redogörelse för innehållet i Connells artikel. Därefter följer en provisorisk diskussion om förutsättningarna för sociologin och kunskap överhuvudtaget att utvecklas och växa fram ur falska begrepp som kanske i begynnelsen tjänat till att urskulda ojämlika, förtryckande dominansrelationer.

Imperiet som kontext

Connells historieskrivning i ”Why Is Classical Theory Classical?” är ett så kallat *kontextualistiskt narrativ*. Hon betraktar den sociologiska disciplinens utveckling i ljuset av dess historiska sammanhang. Kontextualistiska narrativ, förklarar Levine, kännetecknas av deras betoning på aspekter *utanför* den rena undersökningen och fokuserar på hur sådana bestämmer forskningens inriktning och mål.²³⁴ Således söker kontextualistiska narrativ berätta och förstå ett kunskapsområdes historia utifrån samhället det har vuxit fram i och detta samhälles historiska förändring. I Connells artikel spelar sociologins sammanhang i imperialismens kärnländer avgörande betydelse och formar den klassiska sociologin på sådant sätt att den legitimerar brutal utsugning – om inte själva förintandet – av så kallat primitivt folk.

Upprinnelsen till läroämnets klassiska epok lokaliserar Connell till de västeuropeiska folkens nyvunna kontakt med annorlunda samhällen och kulturer genom de expanderande kolonialvärldena. Från upptäcktsresor och erövringståg flödar rapporter om samhällsformer helt olika de egna och i Västeuropa hopar sig frågorna rörande skillnader mellan dessa tillsynes helt skilda världar. I ena delen av världen tvingas mörkret bort med elektriskt ljus och krut och i den andra delen lever man ännu i stamgemenskaper beväpnade med spjut. Ur de observerade skillnaderna föds begäret efter en ny samhällsvetenskap, förklarar Connell. De imperialistiska kärnländernas intelligencia skyndar

²³³ Randall Collins, ”A Sociological Guilt Trip: Comment on Connell”, i *American Journal of Sociology* 102:6 (1997) s. 1558–1559, s. 1558; Connell (1997), s. 1525–1526, citat på s. 1518, 1545. Till svar på anklagelsen om att den komparativa metoden skulle vara imperialistisk lyfter Collins fram att den komparativa metodens rötter sträcker sig ned i intellektuella traditioner som föregår den europeiska imperialismen med råge, se Collins (1997) s. 1560–1561.

²³⁴ Levine (1995) s. 82.

sig för att bringa reda i skillnaderna och förklara deras orsaker, och häri menar hon att den sociologiska disciplinens renässans består. Den klassiska sociologins (riktiga) pionjärer, förklarar hon, sätter mer eller mindre medvetet in de globala skillnaderna inom ramen för en mera övergripande föreställning om *civilisatoriska framsteg* och i det ljuset framstår de västeuropeiska samhällena, med teknologisk utveckling och nya framväxande institutioner, som ett högre utvecklat stadium av de samhällen som återfinns på andra kontinenter.²³⁵ Därmed faller bördan på Europa att civilisera de samhällen och människor som betraktas som primitiva och därmed lägre stående.

Som ett uttryck för dessa två krafters symbiotiska förhållande – sociologi och imperialism – hävdar Connell rentav, att den europeiska sociologin som helhet kollapsar i skuggan av det första världskriget då det civilisatoriska Framsteget blottat sina enormt destruktiva potentialer och därmed rubbas imperialismens ideologiska fundament.²³⁶ Ur den europeiska imperialismens aska återupptas sociologin på nordamerikanskt initiativ och genom 1920- och 30-talen blomstrar den empiriska sociologin i USA. Ekonomiska resurser skjuts till de sociologiska fakulteterna, men professionen präglas av djup oenighet rörande vad disciplinen i själva verket innefattar, om vad som är dess fokus och vad som legitimerar behovet av den. Här menar Connell att en lång och konfliktfylld kanoniseringsprocess påbörjas för att producera en air av professionalism och enhet i den sociologiska kår gemenskapen.²³⁷ Projektet utmynnar i upprättandet av en fiktiv ursprungsberättelse om tre manliga genier, som ska ha inrättat disciplinen sociologi, och ämnets blodiga tillkomsthistoria suddas ut. Kanoniseringen av Marx, Weber och Durkheim tränger ut teoretiserandet om kön, sexualitet och 'ras' från disciplinens hjärta – kunskapsområden som Connell menar varit helt centrala för den klassiska sociologin pre kanon.²³⁸ Om än att de undersökningar hon refererar på områdena i första hand tycks kännetecknas av socialdarwinism, eugenik och frenologi etcetera, snarare än vetenskap.²³⁹

Häri invänder jag inte mot att den sociologiska kanonen fyller en rituell och integrativ funktion vid sociologiska utbildningar världen över.²⁴⁰ Genom att läsa Marx, Weber och Durkheim invigs den trevande sociologistudenten till disciplinen och begåvas med ett språk och en tankestil delad med sociologer över hela världen. Men jag ställer

²³⁵ Connell (1997) s. 1516–1519, 1521–1522.

²³⁶ Connell (1997) s. 1532–1534. Ett argument vars befärdhet Collins påpekar eftersom varken den europeiska sociologin eller imperialismen bröt ihop i samband med första världskriget. Collins (1997) s. 1563.

²³⁷ Connell (1997) s. 1537–1541.

²³⁸ Connell (1997) s. 1545–1546. Här förebrår Collins Connell för att ägna sig åt politiskt önsketänk och frasmakeri snarare än en korrekt återgivning av disciplinens historia. För visst, menar han, kan det sociologiska teoretiserandet kring kön och sexualitet ha upplevt en nedgång under 1900-talets första hälft, men intresset för 'ras' har varit centralt för sociologin sedan sent 1800-tal fram till idag. Connell, skriver han, begår misstaget att projicera samtidens politiska allianser in i det förflutna:

[O]m det idag finns en uppslutning mellan färgade människor [people of colour], kvinnor och homosexuella, vill han kunna hävda att deras frågor erfarit uppgång och fall tillsammans också i det förflutna. Collins (1997) s. 1562–1563 [min övers.].

²³⁹ Collins (1997) s. 1521–1523, 1537–1541, 1562–1563.

²⁴⁰ Connell (1997) s. 1544.

mig djupt skeptisk till den ikonoklastiska, alltför ofta plakatpolitiska, tendens, som blott ser tomma honnörer åt den egna kåren i de ständiga omtolkningarna och nyläsningarna av klassikernas teorier och begrepp, som pågår intill idag, istället för att fråga sig hur det kommer sig att sekelgamla teorier och begrepp än idag kan utgöra reellt stoff för tanken.

Den förvetenskapliga herre-signifikanten

Randall Collins har påtalat hur Raewyn Connells historieskrivning förvränger sociologins historia på avgörande sätt och förebrår henne bland annat för att tillskriva en samling medelmåttor överdriven betydelse för disciplinens utveckling:

Självklart, kan man finna genuint eurocentriska fördomar i sociologiska verk; sådana finns utspridda lite här och där hos Durkheim, Weber och Marx, men de är desto lättare att finna hos sociologer som haft avsevärt mindre inflytande på professionen. Charles Letourneaus etnografi över rasmässiga skillnader från 1881, liksom Henry Hughes sociologi från 1850-talet som försvarar slavsystemet i den amerikanska södern, utgör härresande exempel; men ironiskt nog är dessa figurer viktigare för nutida skuldsökare [guilt seekers] som Connell, än de har varit för den historiska utvecklingen av sociologisk teori och forskning.²⁴¹

Collins tycks förvisso ha en poäng, men för att förstå den sociologiska disciplinens utveckling behöver nödvändigtvis inte de förvetenskapliga teorier som fallit i glömska vara riktigt så irrelevanta som han gör gällande, men inte behöver sociologins 'urfäder' heller vara så obetydliga som Connell gjort dem.

I *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum* (1997) visar läkaren och biologen Ludwik Fleck att icke- och förvetenskapliga föreställningar – *uridéer* som han kallar dem – inte alls är så förödande för vetenskaplig utveckling som många av oss, med en lekmanamässig (d v s popperiansk) förståelse av vetenskapliga framsteg, intuitivt tänker. I sin studie över hur kunskapen om syfilis etablerades historiskt, visar Fleck hur etisk-mytiska föreställningar om synd och "lustsot" griper in i observationer från kvick-silverbehandlingar (en praktik etablerad genom den spekulativa metallterapi) och bildar en folklig föreställning om s k 'syfilitiskt blod'. Under 1800-talet låter sig bakterio-loger hänföras av föreställningens suggestionskraft och man mobiliserar alla sina resurser för att påvisa de syfilitiska blodförändringarnas särskilda karaktär. Till följd därav färdigställs det första vetenskapliga syfilistestet, den så kallade Wassermannreaktionen, under tidigt 1900-tal. Wassermannreaktionen är ett komplicerat serologiskt test som utformats *med* föreställningen om att blodet hos den syfilissjuka förändras och det slutgiltiga testet fungerar just på sådant sätt att det påvisar syfilitiska antikroppar i blodet hos den sjuke. Från en uridé har det således framträtt ett vetenskapligt faktum. "Hela den dåtida forskningsarsenalen", skriver Fleck, "mobiliserades på ett ditills unikt sätt

²⁴¹ Collins (1997) s. 1560 [min övers.].

tills målet hade nåtts och idén om det syfilitiska blodet vetenskapligt förverkligats i Wassermannreaktionen och i senare förenklade reaktioner.”²⁴²

I fallet Marx, Durkheim och Weber kan vi konstatera att de övertog (ur-)begreppen ’primitiv’ och ’modern’ från sin samtid. Betydelsen av ordet ’primitiv’ är motsatsen till ordet ’modern’ och så här långt uttalar jag mig inte mer om ordens betydelse än att de är varandras motsats. Något sker däremot med begreppens betydelse när vi ställer dem i relation till ett tredje begrepp – det om ’Framsteget’. Framsteget tar då på sig funktionen av en *herre-signifikant* som inför en *progression* från det ena till det andra – från ’lägre’ till ’högre’, från ’barbari’ till ’civilisation’.²⁴³ Gemensamt för sociologins tre stamfäder, menar jag, var däremot att de lyckades beskriva och förklara samhällelig förändring *utan* att aktivitera denna bakomliggande herre-signifikant.

Weber såg förvisso tilltagande *rationaliseringsprocesser*, men han var ytterst pessimistisk till försöken att tolka sådana som synonyma med civilisatoriska framsteg.²⁴⁴ Den moderna människan, menade han, tycktes skena obehindrat mot ett förtvivlat öde som fånge i rationalitetens ”järnbur” snarare än mot en högre civilisationsform. I en tydlig referens till Nietzsche varnade han för att ”den sista människan” kanske skulle komma att bli den hjärtlösa ”specialisten”: en andefattig ”nolla” som trots sin slående futtighet inbillade sig stå på ett högre stadium än vad som tidigare skådats i mänsklighetens historia.²⁴⁵ Det vill säga om inte rationaliseringsprocessen på något oförutsett sätt lät sig hindras. Ett projekt vars utsikter han kanske betraktade med ännu större hopplöshet.

Gällande Marx så såg han förvisso de enorma *möjligheter* som kapitalismens framväxt i Storbritannien burit med sig. I synnerhet fascinerades han av den enorma teknologiska utveckling som det kapitalistiska produktionssättets bar med sig, även om hans syn på detta förtjänar att nyanseras mer än vad som vanligen görs. Men han såg inte *framsteg*. Det enda framsteget vore ju kommunismen: människans självförvällade utträde ur ”samhällets förhistoria”.²⁴⁶ Framsteget var förvisso en potential som kunde anas i de högt utvecklade produktivkrafterna men det utsläcktes som sådant och blev till sin motsats var gång produktivkrafterna togs i bruk under rådande kapitalistiska produktionsförhållanden. Tankegången, skulle jag vilja hävda, är inte annorlunda i Marx’s artiklar om det brittiska kolonialstyret i Indien som blivit så ökända för eftervärlden.

Mellan 1853 och 1858 skrev Marx trettioartio artiklar i *The New York Tribune* som följde och analyserade det brittiska väldet i Indien. Under Edward Saids översyn har några av dem blivit kända för att ”bevisa” Marx som orientalist såväl som hänförd

²⁴² Ludwik Fleck, *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum* (Eslöv 1997) s. 31–35, citat på s. 35.

²⁴³ De politiska teoretikerna Ernesto Laclau och Chantal Mouffe beskriver en herre-signifikant som ett ”partikulärt element som tar på sig en ’universell’ strukturerande funktion inom ett visst diskursivt fält”. Detta innebär att när ett begrepp används aktualiseras en betydelse som struktureras av denna bakomliggande herre-signifikant. Ernesto Laclau & Mouffe Chantal, *Hegemonin och den socialistiska strategin* (Stockholm 2001).

²⁴⁴ Så förklarar han exempelvis att den kapitalistiska livsföringen visserligen är rationell ur ekonomisk synpunkt, men fullständigt irrationell ur ”personlig lyckosynpunkt”. Max Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* (Lund 1978) s. 33.

²⁴⁵ Weber (1978) s. 86.

²⁴⁶ Karl Marx, *Till Kritiken av den Politiska Ekonomin* (Stockholm 1970) s. 10.

svärmare för imperialismens civilisatoriska funktioner. Och visst präglas, som Sven-Eric Liedman anmärker i *Karl Marx: En biografi*, Marx syn på Indien av hans utkikspunkt från västerlandet, men att med utgångspunkt i ett antal handplockade citat reducera honom till förespråkare för *imperialism* – eller som Connell gör, antyda något sådant – passar bättre för intellektuellt posering än för en rättvis bedömning av hans teoretiska eller politiska gärning. I själva verket skriver Marx i dessa artiklar att den borgerliga civilisationen – här representerad av Storbritannien – har avslöjat sitt ”djupaste hyckleri och sin inneboende barbarism” i all sin nakenhet i den indiska kolonin.²⁴⁷ För den skull undgår han inte att se de *möjligheter* i form av telegrafer, järnvägar och ångmaskiner som det brittiska skräckväldet har fört med sig. Men också här, liksom överallt där kapitalismen drar fram, anmärker han att välsignelserna inte kommer åtnjutas förrän det brittiska proletariatet eller indierna själva blivit starka nog för att kasta av sig den brittiska bourgeoisins ok. Först då ska mänskligheten få se framsteg i dess rätta bemärkelse.

En modern vetenskap

I *Ideology and Utopia* (1954) visar Karl Mannheim med briljant skärpa hur det ursprungligen marxistiska ideologibegreppets betydelse förändras då det upptas i en dialektisk rörelse mellan intressenter som kännetecknas av sitt spänningsfyllda förhållande till varandra.²⁴⁸ Det är en förändring som inte syns omedelbart eftersom termen ’ideologi’ förblir densamma, men under sin rörelse visar Mannheim att begreppet erhåller helt nya epistemologiska förutsättningar för att i förlängningen lägga grund för ett helt nytt kunskapsområde – kunskapsociologin. Något liknande sker med begreppen primitiv/modern hos Marx, Durkheim och Weber. Genom att begreppen frikopplas från den tidiga sociologins herre-signifikant, ’framsteg’, givandes dem betydelsen ’lägre’ respektive ’högre’, alstrar de ett genombrott som möjliggör för sociologer att studera skillnader och samhälllig förändring bortom imperialismens diskurs. Det kan liknas vid de *vetenskapliga revolutioner* Thomas Kuhn skriver om i *De Vetenskapliga Revolutionernas Struktur* (1979): paradigmskiftet som förskjuter hela världsbilder och tillåter forskare att betrakta sitt forskningsområde på ett helt nytt sätt. Men detta förblir Connell oförmögen att se eftersom hon aldrig uppehåller sig vid den kanoniserade teorins *innehåll*, utan blott dess globala sammanhang. Hon förväxlar förekomsten av samma begrepp med förekomsten av samma innehåll. Så hävdar hon exempelvis att Durkheims *The Elementary forms of Religious Life* skulle ha undandragits den kanoniska litteraturlistan eftersom den skvallrar alltför ogenerat om den imperialistiska ideologin som hon menar att klassikerna upphöjts för att dölja. Men redan på första sidan av sin introduktion, då han förklarar vad han egentligen avser med termen primitiv, har Durkheim slagit sig fri från imperialismens föreställningsvärld:

²⁴⁷ Karl Marx, “The Future Results of British Rule in India”, i *The New York Tribune* (augusti 1953). Tillgänglig online på: <https://marxists.catbull.com/archive/marx/works/1853/07/22.htm>. (Hämtdatum: 2020-04-11) [min övers.].

²⁴⁸ Karl Mannheim, *Ideology and Utopia* (London 1954) s. 67–70.

”Vi kallar ett religiöst system det mest primitiva vi har kunnat observera när [...] det återfinns i samhällen vars organisation utmärks av största enkelhet.”²⁴⁹

I betydelsen ‘enklast sammansatt organisation’, fortsätter han i styckets fotnot, ska talet om ‘primitiva samhällen’ förstås. Att moderna samhällen *skiljer* sig från det som kallas ‘primitiva samhällen’ på så sätt att de är högre differentierade och därmed mera komplex organiserade är inte ett imperialistiskt grundat påstående. Det är ett konstaterande av verklig skillnad. En sådan betydelse av primitiv (och därigenom dess motsats, modern), som definierats här, förändrar förutsättningarna för vad ‘det primitiva’ avslöjar för sociologen. I den tidiga sociologi som Connell tycks förebrå oss för att inte läsa betraktades primitiva samhällen som en lägre form av civilisation som det högre *lämnat*, varpå föreställningen om att ett sådant folk därför borde civiliseras med alla medel stående tillbuds (eller förintas i den mån de gör motstånd) låg nära tillhands. Men så förstås ju inte det primitiva hos Durkheim. Han öppnar snarare upp möjligheten för oss att förstå ‘det primitiva’ som det *elementära* – det sociala livets grundläggande beståndsdelar, det vill säga former som kvarstår också i så kallade moderna samhällen.²⁵⁰ Som Collins påpekar, är *Elementary Forms of Religious Life* inte ett:

[...] evolutionistiskt traktat om moderna kolonialisters överhet gentemot efterblivna infödingar. Det är en utförlig analys av stamritualer som [*arketypen*] för moralisk integration och symbolisk begreppsbyggnad i [*alla mänskliga samhällen*], som behandlar australiensiska aboriginer som urtypen för det som är allra mest mänskligt.²⁵¹

Förmågan att fånga processer som i (varierande grad eller kombinationer) återfinns i *alla* mänskliga samhällen, skriver han vidare, utmärker Marx och Durkheim såväl som Weber. Men dessa förmågor är inte en produkt av imperialismen eller ens de enskilda

²⁴⁹ Thomas Kuhn, *De vetenskapliga revolutionernas struktur* (Lund 1979); Connell (1997) s. 1545. Émile Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life* (New York 2008) s. 2 [min övers.].

²⁵⁰ Inte heller Durkheims teori om mekanisk och organisk solidaritet bör tolkas som en teori om framsteg från en lägre form av solidaritet (i primitiva samhällen) i primitiva samhällen till en högre sådan i moderna. Genom studiet av olika samhällens lagstiftning fann Durkheim att i samhällen med låg grad av arbetsdelning – d v s enklare sammansatt organisation – dominerade en lagstiftning som uttryckte en solidaritet baserad på principen om samhällsmedlemmarnas *likhet*, medan det i moderna samhällen med högre differentiering växer fram en lagstiftning som uttrycker och producerar solidaritet baserad på principen om *ömsesidigt beroende*. Men här är det inte fråga om att den förra formen förvinns, eller för den delen *bör* upphöra att existera, för att ersättas med den senare. Även i moderna samhällen finner vi solidaritet baserad på medlemmarna i en gemenskaps likhet – i solidariteten inom nationalismens mytiska folk, i den internationella arbetarklassens kampenhet, såväl som i FN:s deklaration om mänskliga rättigheter. De är tendenser i det moderna samhället som strävar efter att upprätta ett kollektivt likhets-medvetande och dessa likas solidaritet. Det primitiva lever helt enkelt kvar i det moderna. Se Émile Durkheim, ”The Division of Labour” i Calhoun, Craig et al. [red.], *Classical Sociological Theory* (Oxford 2007) s. 158-180.

²⁵¹ Collins (1997) s. 1560 [min kursivering & övers.]

tänkarnas särskilda geni. De beror snarare på tänkarnas verksamhet i det nya intellektuella landskap som konsoliderats i Europa under 1800-talet.²⁵² Under 1800-talet professionaliseras historievetenskapen och till följd därav systematiseras och ackumuleras den historiska kunskapen om Europa. De numera klassiska sociologerna representerar en första generation sociologer vars teorier bygger på ett mera sofistikerat historiskt vetande och utmärkande för Marx, Durkheim och Weber är just de intryck de tar av sin tids historiker. I sina verk diskuterar de den senaste historiska forskningen och formulerar teorier utifrån ett historiskt underlag som skiljer sig i ifråga om systematik såväl som omfång, från det som har varit tillgängligt för föregående generationer. Det var exempelvis de senaste undersökningarna av Antikens klasskonflikter, skriver Collins ”som tillät den unge Marx att skriva sin avhandling om antikens Epikuréer och formulera den teori som senare skulle komma att presenteras i *Det kommunistiska manifestet*.”²⁵³

Marx, Durkheim och Weber såg helt enkelt längre än många före dem därför att de stod på axlarna av ett antal generationer historiker alstrade vid 1800-talets europeiska universitet. Det var vidare, som Collins skriver, den tilltagande ackumuleringen av historisk kunskap i sociologin – representerad av Marx, Durkheim och Weber – snarare än imperialismens sammanbrott, som resulterade i att förenklade föreställningar om civilisatoriska framsteg drevs ut i sociologins marginaler.²⁵⁴

Avslutning

I sitt fokus på utom-vetenskapliga förhållanden och strukturer, påpekar Levine att kontextualistiska narrativ riskerar att bortse från de vetenskapliga produkternas själva innehåll.²⁵⁵ Som jag förhoppningsvis har visat i föreliggande artikel, underlåter Connell att ta hans varning på allvar. Resultatet blir en oförmåga att förstå det kvalitativa språng som sker under sociologins klassiska period och dess orsaker – aspekter förutan vilka en disciplinshistoria blir besynnerlig och i värsta fall vanställd. Ett (bättre) kontextualistiskt berättande hade kanske reflekterat över huruvida sociologers fortsatta läsande av Marx, Durkheim och Weber kan bero på att de, trots alla utrop om att världen är helt annorlunda nu än för 150 år sedan, på många sätt lever kvar i just den horisont dessa tre beskrev. Därmed inte sagt att ingenting är nytt under solen. Men en kanon är, som Connell själv demonstrerar i sin redogörelse för dess tillkomsthistoria, aldrig fastslagen eller höjd över kritik, utan en öppen process. Att döma av den sociologiska disciplinens fortbestånd tycks en sådan inte heller vara ett oöverstigligt hinder för att nya forskningsområden och sociologiska teorier ska kunna framträda.

²⁵² Collins (1997) s. 1559–1560, 1562. Gentemot påståenden om att imperialismen var den klassiska sociologins motor, anför Collins att disciplinen varken växte fram i Spanien eller Portugal – eller för den delen Holland – trots att dessa länder hade erövrat och kuvat främmande landmassor sedan iallafall 1500-talet.

²⁵³ Collins (1997) s. 1559 [min övers.].

²⁵⁴ Collins (1997) s. 1559–1560.

²⁵⁵ Levine (1995) s. 82.

Smittkällan

Förslag till läroplattform om epidemiernas historia

Daniel Lundin

Uppsala universitet

Hur mycket kan du om historiens många epidemier? Vad fick du lära dig på historielektionerna egentligen? Själv kan jag inte minnas att epidemier avhandlades mer än flyktigt under hela min skolgång. Visst nämndes väl pest och kolera någon gång, men hur mycket av pestens tusenåriga historia av härjningar avhandlades förutom digerdöden? Hur mycket i övrigt behandlades av mänsklighetens osynliga följeslagare och ständiga källa till elände? Förutom sjukdom och död i stor skala, hur framställdes konsekvenserna på lång sikt av historiens många svåra epidemier?

Det saknas inte historiker och andra teoretiker som hävdar epidemiers avgörande betydelse för historiens gång. Somliga hävdar samtidigt historieböckernas försummelse av temat. Samtidigt saknas inte temaspecifika böcker i ämnet: ”världen flödar över av böcker om pandemier, både vetenskapliga och populära redogörelser om farsoternas historia och framtid” skriver Martin Holmberg, docent i infektionssjukdomar, i en av dessa böcker. I en annan av dessa böcker skriver dock skolboksförfattaren Berndt Tallerud att farsoterna har försummats i skolans historieböcker.²⁵⁶

Låt mig föreslå ett botemedel till kunskapsbristen: en pedagogisk plattform för både skolundervisning och folkbildning kring epidemitemat. Temat har en historisk betydelse och frekvens och en tvärvetenskaplig och allmänmänsklig relevans som förtjänar att lyftas. Epidemihistorien är utforskad genom en bred palett av käll- och datatyper – inte minst DNA – som lämpar sig väl för historisk undervisning. Det varierande källmaterialet och den omfattande facklitteraturen tillsammans med kulturhistoriens många framställningar på temat gör epidemihistorien användbar för många syften. Våra minnesinstitutioner tillsammans med utbildningsinstitutioner och läromedelsproducenter skulle kunna förverkliga en plattform – här preliminärt kallad ”Smittkällan” – som inviger både elever och allmänhet i epidemihistorien och som samtidigt integrerar historiskt källmaterial med etablerade läromedelsformer på ett innovativt sätt genom digital och interaktiv teknik. Förslaget handlar således inte endast om ett temakoncept kring epidemihistorien, utan utgör också ett koncept för utvecklad pedagogisk tillämpning av material från arkiv, bibliotek och museum.

²⁵⁶ David Dunér, ”Farsoternas hemsökelse i historien”, i David Dunér (red.), *Farsoter. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årskrift 2007* (2007) s. 7–13; Birgitta Evengård (red.), *Epidemiernas historia och framtid* (Stockholm 1992); William Hardy McNeill, *Farsoterna i historien* (Stockholm 1985); Martin Holmberg, *Pandemier och epidemier: ett tvärvetenskapligt perspektiv* (Lund 2020) s. 11; Berndt Tallerud, *Skeräckens tid. Farsoternas kulturhistoria* (Stockholm 2003) s. 11.

Epidemier som historiskt tema

En loppa, ett virus, en liten bakterie har förändrat historien mer än de största kejsare, de största arméer, de genialaste idéer. Farsoter har påverkat det mänskliga livet i större omfattning än någonsin kungar, krig och allsköns hjältar.²⁵⁷

Coronavirusets utbrott präglar i stort sett hela samtiden i skrivande stund, under pågående pandemi 2020, men fenomenet epidemier är också historiskt ideligen återkommande. Många farliga infektionssjukdomar har en tusenårig historia med återkommande episoder i historien, som pesten exempelvis. Infektionssjukdomar är mänsklighetens främsta dödsorsak genom världshistorien och tillhör än idag de främsta dödsorsakerna globalt sett om än en försvinnande bane i Sverige, samtidigt tyder mycket på att hoten från epidemier växer globalt i framtiden.²⁵⁸

Epidemier är inte bara historiskt frekventa utan samhälleligt omskakande – smittorna sprider förutom sjukdom och död också skräck och fasa, isolerar människor och kan utplåna hela samhällen. Pestens värsta utbrott, digerdöden, bedöms ha varit historiens mest ödeläggande epidemi och beräknas ha dödat drygt en tredjedel av Europas befolkning omkring 1350. ”[F]öljderna av en sådan åderlåtning”, skriver professor emeritus Henri H. Mollaret, var ”sociala, ekonomiska och näringsmässiga omvälvningar, åtföljande krig, vacklande kejsardömen och nya idéströmningar” som omformade världen.²⁵⁹

Epidemihistorien är nära förbunden med krigshistorien, både i form av avsiktlig biologisk krigsföring och oavsiktliga avgöranden genom smittor på krigsfälten. Kriegen har varit betydande smittspridare – varje krig har medfört stigande antal sjuka i omkringliggande samhällen – och omvänt har smittorna varit avgörande för många krig och därmed för imperiers och rikens öden: fram till 1900-talet har infektioner i krigstid tagit livet av fler fiender än vapen har gjort. De små mikrobernas stora betydelse i historien syns förutom i dödsstatistiken också exempelvis i lagar och förordningar för livsmedel- och vattenhantering, i motivval för konst och litteratur, och även i skönhetsideal för fotomodeller.²⁶⁰

Historikern David Dunér menar att epidemier och sjukdomar i historien belyser grundläggande frågor i tillvaron såsom: ”människans förhållande till sin omgivning, hur hon försöker anpassa sig till de rådande livsbetingelserna, hur hon samverkar med miljön, hur hon hanterar de oundvikliga existentiella livsvillkoren: olyckor, lidande, liv och död”. Dunér menar att studerandet av historiens farsoter också kan bli ”ett sökande

²⁵⁷ Dunér (2007) s. 7.

²⁵⁸ Ido Leden, ”Farsoter – från digerdöd till fågelvirus”, i David Dunér (red.), *Farsoter. Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årskrift 2007* (2007) s. 69–99; Deborah Balk, Peter Daszak, John L. Gittleman, Kate E. Jones, Marc A. Levy, Nikkita G. Patel & Adam Storeygard, “Global Trends in Emerging Infectious Diseases”, *Nature* 451 (2008) s. 990–993.

²⁵⁹ Leden (2007) s. 70; Henri H. Mollaret, ”Tankar kring pestepidemierna”, i Birgitta Evengård (red.), *Epidemiernas historia och framtid* (Stockholm 1992) s. 162.

²⁶⁰ Lars Hambreus, ”Krig har sot i sitt följe.’ Om krigen och epidemierna”, i Birgitta Evengård, (red.), *Epidemiernas historia och framtid* (Stockholm 1992) s. 85, 110; Evengård (1992) s. 10.

efter vad det är att vara människa. Få teman angriper denna fråga med sådan häftighet och våldsamt som farsoterna genom historien”.²⁶¹

Epidemihistorien som lärostoff

Det avgörande argumentet för epidemihistorien som lärostoff är förstås den historiska betydelsen. Denna till trots finns dock några pedagogiska utmaningar med epidemihistorien som möjligen är kongeniala med en kanske bitvis nedtoning av epidemier i historieskrivningen. Vid ett första påseende kan epidemihistorien tyckas sakna några viktiga komponenter som vanligen fångar intresse: personfokus, intriger, spänning och våld. Jämfört med vanligt uppmärksammade historiska händelser är epidemihistorien mer slumpartad och mindre ärorik, och kan därför tyckas vara mindre spännande som lärostoff. Epidemihistorien är dock nära kopplad till exempelvis krigshistorien som tidigare nämnt. Lägga därtill exempelvis förföljelser och massakrer på syndabockar för pesten så får den våldslyste sitt lystmäte. Det saknas överhuvudtaget inte dramatiska konsekvenser i historiens epidemiutbrott med dess svåra panikreaktioner och brutala sanktioner såsom ”[d]jigerdödens skräckvälde” som Mollaret skriver om.²⁶² Således är epidemihistoriens ytliga avsaknad av rafflande förlopp att skildra endast ett problem på ytan.

Epidemitemat har i övrigt många pedagogiska fördelar som lärostoff. Den kanske mest direkta fördelen ligger i sjukdomarnas konkreta gestaltning i historien och nära anknytning till ens eget och närståendes liv, särskilt så i pågående pandemitider men också normalt sett är sjukdom något var och en har mer eller mindre erfarenhet av på ett eller annat sätt och har lätt att relatera till. Lärostoff som relaterar till livet utanför skolan är en ledstjärna för bland annat den pragmatiska pedagogiken. För skolarbeten med historiska dokument är relaterbarheten också en vägledande princip – fördelaktigt material är enligt arkivpedagogerna Carina Lundström och Eva Sjögren sådant som eleverna enkelt kan känna igen sig i, som anknyter till något konkret som människor, sjukdom eller platser, och sådant som lätt leder till jämförelser mellan dåtid och nutid.²⁶³

Epidemihistorien har också goda pedagogiska förtjänster genom de många perspektivmöjligheter den erbjuder ifråga om tid, plats, demografi, samhällsområden och studieämnen. Framst öppnar epidemihistoriens betydande verkan och frekventa närvaro för ett historiemedvetet förhållningssätt till samtiden och framtiden och ett sammanhängande perspektiv på då-nu-sedan. Sådant historiemedvetet och sammanhängande tidsperspektiv är en central del av historiedidaktiken. Epidemiers historiska frekvens öppnar samtidigt för nedslag i många historiska epoker och för många historiska jäm-

²⁶¹ Dunér (2007) s. 7.

²⁶² Mollaret (1992) s. 164.

²⁶³ John Dewey, ”Erfarenhet och utbildning”, i John Dewey (red), *Individ, skola och sambälle: utbildningsfilosofiska texter*, 4 (Stockholm 2004) s. 163–219; Roger Säljö, *Lärande. En introduktion till perspektiv och metaforer*, (Malmö 2015); Catarina Lundström & Eva Sjögren, *Historia på riktigt! – arkivpedagogik i praktiken*. (Lund 2001) s. 49.

förelser. Temat öppnar dessutom inte bara tidsperspektiven – epidemiers gränsöverskridande natur öppnar för många olika platsperspektiv, geografiska jämförelser likväl som lokala fokuseringar. Epidemier är dessutom inte bara geografiskt gränsöverskridande utan samhälleligt genomgripande och ger därför ingångar till många olika samhällsområden och studieområden i historiska och geografiska perspektiv. Trots sin genomgripande verkan i samhället tenderar epidemier, enligt studier, att drabba olika befolkningsgrupper olika mycket.²⁶⁴ Smittsjukdomarnas ojämlikheter öppnar således för jämförande demografiska perspektiv.

Dunér menar att historiens farsoter lär oss om mänsklighetens grundläggande biologiska och kulturella faktorer i en sammanhängande helhet och att ämnet kan studeras tvärvetenskapligt med såväl naturvetenskapligt, samhällsvetenskapligt, humanistiskt och teologiskt perspektiv. Belysande är också medicindocent Holmbergs tvärvetenskapliga framställning av epidemier, där han menar att ett biomedicinskt perspektiv är otillräckligt för smittsjukdomar utan att sociala, kulturella och politiska aspekters påverkan för smittspridningen beaktas. Holmberg sträcker sig till att epidemiologi med fog kan ses som en samhällsvetenskap – såsom redan Rudolf Virchow betraktade ämnet vid 1800-talets mitt. Oavsett var epidemiologin anses vara främst tillhörande akademiskt så står det klart att epidemiers ämnesrelevans smittar av sig över fälten. Sociala, kulturella och politiska aspekter påverkar inte bara epidemiernas förlopp, de påverkas också av dessa, vilket bland andra Mollaret påpekat.²⁶⁵ Därav följer att epidemihistorien spänner över flera relevanta studieområden.

För skolundervisning har epidemihistorien en ämnesövergripande relevans och öppnar dörrar för vitt ämnesskiftande och ämnesintegrerande studier. Förutom den uppenbara relevansen för historieämnet och för medicinhistoriskt relevant naturkunskap gör epidemihistoriens samhällspåverkan temat applicerbart i samhällskunskap och samhällsorienterande ämnen i stort. Historie- och samhällskunskapsdidaktikern Johan Sandahl har poängterat att samhällskunskap inte är blott nutidsinriktad och framtidsblickande utan också historieorienterande eftersom historiemedvetandet är en förutsättning för förståelsen av framväxten av dagens samhälle.²⁶⁶ Både historia och samhällskunskap strävar enligt Sandahl efter sammanhängande perspektiv på dåtid-nutid-framtid. Epidemitemat borde som tidigare nämnts ha mycket att erbjuda för sådana perspektiv.

Utöver nämnda ämnen finns många ytterligare potentiella ämnesområden. Filosofin kan resonera om epidemiers många moralfilosofiska och existensfilosofiska dilemman. Psykologin kan använda historiska fall av psykologiska reaktioner på en kris av en epidemis slag. Matematiken skulle kunna integrera en del av epidemiers många siffror för

²⁶⁴ Johan Sandahl, ”Samhällskunskap och historia i svensk gymnasieskola: ämnens roll och relation i diskurs och ämnesplaner”, *Nordistica - Journal of Humanities and Social Science Education*, 2014:1 (2014) s. 53–84; Paul Farmer, ”Social Inequalities and Emerging Infectious Diseases”, *Emerging infectious diseases* 2:4 (1996) s. 259–269; Kostas Danis, Ilias Galanis, Henrik Kallberg, Alessandro Pini, Magnus Stenbeck, Anders Tegnell & Anders Wallensten, ”Socioeconomic disparities associated with 29 common infectious diseases in Sweden, 2005–14: an individually matched case-control study” *The Lancet Infectious Diseases* 19:2 (2018) s. 165–176.

²⁶⁵ Dunér (2007) s. 7; Holmberg (2020) s. 12–13, 47; Mollaret (1992) s. 162.

²⁶⁶ Sandahl (2014) s. 72.

att få övningar på verkligt historiska fall i undervisningen. Dokument och litteratur från epidemihistorien kan integreras i svenskundervisning. Historiens många konstnärliga och kulturella uttryck kring epidemier kan nyttjas i estetiskt orienterande ämnen, etc.

De flesta ämnen öppnar för att anlägga historiska perspektiv och använda historiska dokument, som Skånes Arkivförbund poängterade i en rapport om arkivpedagogik. Så gäller oaktat om temat är epidemier, men epidemitemat till skillnad från andra historiska teman öppnar för att appliceras inom de flesta ämnen. Epidemihistorien har dessutom – liksom andra genomgripande kriser i historien – en fördel i att vara dokumenterad och skildrad i ett brett spann av källtyper: facklitteratur, skönlitteratur, konst, sägner, tidningsmaterial, dekret, rapporter, journaler, ”pestbrev”, dödslängder, personliga dokument som dagböcker och brev, medicinhistoriska föremål, etcetera. Materialfloran gör temat synnerligen lämpat för övningar och undersökningar kring källanvändning och källkritik – som är centrala inslag i exempelvis gymnasiets historia- och samhällskunskapskurser.²⁶⁷ Andra delar av det centrala innehållet i dessa kurser är redan tematiska fördjupningar kring historiska respektive samhällsliga frågor – delar som inte minst öppnar för integrerade temaarbeten kring epidemihistorien.

Utvecklad ABM-pedagogik

Läroplattformen ”Smittkällan” är tänkt att förverkligas genom innovativ pedagogisk tillämpning av historiskt material från arkiv, bibliotek och museum. Grunden finns redan – ABM-sektorn ägnar sig sedan länge åt pedagogiska projekt kring sina samlingar. Kronjuvelen inom ABM-pedagogiken är kanske Stockholmskällan – en digital plattform för pedagogisk användning av kulturarvsmaterial i undervisning på temat Stockholm och dess historia.²⁶⁸ Plattformen är mångfaldigt prisad och den främsta inspirationskällan för ”Smittkällan”, inte bara för arbetsnamnet.

Stockholmskällan består av en rik mängd digitaliserat källmaterial – över 30 000 digitaliserade dokument i form av texter, foton, ljudklipp, filmer, kartor, ritningar, teckningar, föremål och litteraturtips – i kombination med introducerande texter till varje källa, ett stort antal tematiska artiklar kring Stockholms historia, och inte minst många pedagogiska övningar från gymnasienivå till förskolenivå. Plattformen drivs av Stockholms stad i ett samarbete mellan utbildningsförvaltningen, lokala och regionala ABM-institutioner i Stockholm, samt några nationella ABM-institutioner – till övervägande

²⁶⁷ Skånes Arkivförbund, *Nationellt uppdrag inom arkinpedagogik 2006–2008*, (Lund 2009) s. 20; Skolverket. (u.å.)[a]. *Ämne – Historia*. Hämtad 2020-08-15 från <https://www.skolverket.se/undervisning/gymnasieskolan/laroplan-program-och-amnen-i-gymnasieskolan/gymnasieprogrammen/amne?url=1530314731%2Fsyllabuscw%2Fisp%2Fsubject.htm%3FsubjectCode%3DHis%26tos%3Dgy&sv.url=12.5dfce44715d35a5cdfa92a3>; Skolverket. (u.å.)[b]. *Ämne – Samhällskunskap*. Hämtad 2020-08-15 från <https://www.skolverket.se/undervisning/gymnasieskolan/laroplan-program-och-amnen-i-gymnasieskolan/gymnasieprogrammen/amne?url=1530314731%2Fsyllabuscw%2Fisp%2Fsubject.htm%3FsubjectCode%3DSAM%26tos%3Dgy&sv.url=12.5dfce44715d35a5cdfa92a3>

²⁶⁸ Stockholms stad. (u.å.). *Vad är Stockholmskällan?* Hämtad 2020-08-15 från <https://stockholmskallan.stockholm.se/vad-ar-stockholmskallan>

del offentliga ABM-institutioner men också ett antal från enskild sektor. Det överordnade syftet med plattformen är att tillgängliggöra material som ska kunna användas av Stockholms skolor. Urvalet av källmaterial och uppläggen av lektionsförslag görs främst för att svara mot skolans läroplan, men också i syfte att lyfta fram guldkorn ur samlingarna – imponerande eller spännande kvarlevor som svarar mot ett allmänt eller specifikt historiskt intresse. Plattformen är inte endast tillgänglig för skolor utan för vem som helst med intresse för Stockholm eller historia i allmänhet.

Trots Stockholmskällans imponerande upplägg finns det några utvecklingsområden som jag anser skulle kunna förnya ABM-pedagogiska läroplattformar även generellt. Först och främst kan förankringen med pedagogisk expertis fördjupas genom involvering av centrala skolmyndigheter och inte minst etablerade läromedelsproducenter. Rollfördelningen skulle förslagsvis vara att Skolverket säkerställer förankringen i skolans läromål och kunskapsinnehåll, Specialpedagogiska skolmyndigheten tillförsäkrar användningen av specialpedagogiska verktyg, medan ABM-institutioner tillsammans med läromedelsproducenter bidrar till att integrera ABM-material med etablerade läromedelsformer.

Sådana samarbetsformer skulle inte bara förstärka den pedagogiska förankringen, utan också kunna förnya arbetssättet med ABM-material i skolarbeten. En av mig upplevd brist i ABM-pedagogiska skolupplägg, stundtals också hos Stockholmskällan, är att utvalda källor mest blir ett bihang till faktatexter och övningar. Sådana upplägg där källmaterialen inte direkt centreras utan hänger runt kring lärostoffet ger källmaterialen en undanskymd position i elevernas kunskapsinhämtning och missar möjligheten att i sig självt utgöra ett pedagogiskt exempel på källors funktion för historieskrivning och kunskap. För dessa syften skulle ABM-institutioner och etablerade läromedelsproducenter kunna samarbeta: ABM-institutioner kan källorna, läromedelsproducenterna kan skapa lärostoff – tillsammans kan de integrera och centrera källor i läromedel. Ett sådant upplägg skulle inviga eleverna i att hantera och värdera källor – en central del av skolans utbildning, inte minst i historieämnet. Intressant att notera i sammanhanget är studier om hur primärkällor används av historiestudenter på grundnivå vid Yale University där studenterna överlag rapporterades vara ovana eller oförmögna att befatta sig med primärkällor.²⁶⁹

En nyckel till upplägget är den digitala tekniken, som ger stora möjligheter att integrera digitaliserade källor med såväl historiska texter kring temat, kontextuella texter kring källorna och pedagogiska frågor och uppgifter kring både faktatexterna och källmaterialen. Möjlighet finns också att infoga inspelade föreläsningar på plattformen. Den digitala tekniken kan också erbjuda interaktiva funktioner och möjligheter att skraddarsy egna mikroplattformar inom plattformen. Förutom de pedagogiska förtjänsterna för skolans del med sådana möjligheter, skulle flexibiliteten kunna möjliggöra två versioner eller sektioner av plattformen – en för skolundervisning och en för folkbildning med var för sig olika pedagogiska modeller, där skolektionen i sin tur också kan bestå av olika nivå- och ämnesinriktningar byggda på olika pedagogiska modeller.

²⁶⁹ Barbara Rockenbach, "Archives, Undergraduates, and Inquiry-Based Learning: Case Studies from Yale University Library", *The American Archivist* 74:1 (2011) s. 297–311.

Stockholmskällans digitala plattform utgör ett gott exempel på hur minnesinstitutioner och utbildningsinstitutioner kan sammanföras, men lämnar utrymme för utveckling mot ännu närmare samverkan. I ett vidare perspektiv är sådan samverkan knappast ologisk – i grunden har minnesinstitutioner och utbildningsinstitutioner liknande uppdrag: minnesinstitutioners funktion är att bevara och tillgängliggöra samhällets kollektiva minne; ett centralt motiv för utbildningsinstitutioner är som professor Roger Säljö skriver att inviga elever i samhällets samlade vetande och minne.²⁷⁰ Kanske bör därför ABM-sektorn och skolväsendet arbeta mycket närmare än vad som är fallet idag. Två faktorer som kan bidra till sådan samverkan är dels användning av digital teknik – som Stockholmskällan är exempel på – och dels involvering av etablerade läromedelsproducenter – som mig veterligen ännu är oprövat i ABM-pedagogiska verksamheter. Med pedagogisk och ämnesmässig kompetens och vana vid att utforma digitala läromedel kan etablerade läromedelsproducenter slå en digital brygga mellan minnesinstitutioner och utbildningsinstitutioner genom att medverka till ABM-pedagogiska läromedel.

En tilltänkt nationellt övergripande ABM-pedagogisk plattform som ”Smittkällan” skulle kunna förverkligas av ett konsortium i form av dels ett statligt myndighets-samarbete mellan nationella minnesinstitutioner och centrala skolmyndigheter och dels en samverkan mellan offentlig och privat sektor genom läromedelsproducenters deltagande. Tentativt skulle ansvaret kunna fördelas mellan Kungliga biblioteket, Riksarkivet, Riksantikvarieämbetet, Skolverket och Specialpedagogiska skolmyndigheten från statens sida och läromedelsförlag från privat sektor.

Summering

Den föreslagna läroplattformen kring epidemihistorien, ”Smittkällan”, är både ett koncept för att lyfta epidemihistorien och ett koncept för utvecklad ABM-pedagogik. Epidemihistorien har en historisk betydelse och en pedagogisk potential som gör temat lämpat för en plattform ämnad både för skolundervisning med bred ämnesrelevans och för folkbildning för en intresserad allmänhet. Det ABM-pedagogiska konceptet för plattformen skulle förnya den pedagogiska tillämpningen av ABM-material genom fördjupad förankring av pedagogisk expertis och nyskapande samarbete med etablerade läromedelsproducenter och skulle kunna lägga en grund för djupgående samverkan mellan minnesinstitutioner, utbildningsinstitutioner och läromedelsproducenter.

²⁷⁰ Säljö (2015) s. 19.

Recensioner

70 år av ungdomsupplopp

Ida Rosbagen

Lunds universitet

Martin Ericsson & Andrés Brink Pinto. *Den bråkiga staden: ungdomsupplopp och ungdomspolitik i efterkrigstidens Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag 2019). 340 s.

En man får halva örat avhugget av en polissabel på Götgatan. En kvinna sparkar en polis i skrevet. En molotovcocktail sätter eld på en kvinnas hår. Med dessa och liknande händelser inleds Martin Ericssons och Andrés Brink Pintos undersökning av ungdomsupplopp i efterkrigstidens Stockholm, en tidsperiod i svensk historia som ofta beskrivs som lugn och fredlig, men som samtidigt med mer eller mindre jämna mellanrum skats av våldsamma kravaller. I *Den bråkiga staden* undersöker Ericsson och Brink Pinto fem så kallade ungdomsupplopp som ägt rum i Stockholm under 1900-talets andra hälft, upplopp som huvudsakligen bestått av unga deltagare och som alla framstått som ”meningslösa”, det vill säga där deltagarna inte formulerat tydliga krav riktade mot någon motpart. Författarna frågar sig hur dessa till synes spontana kravaller uppkommit och hur de tog sig uttryck, men också hur dessa konflikter om och i det urbana rummet förstods och diskuterades av sin samtid och de åtgärder som efter varje upplopp formulerades av politiker, myndigheter och civilsamhälle.

De upplopp som lyfts fram sträcker sig från 1940-talet till 1980-talet: Det är Söderkravallerna 1948, Berzeliikravallerna 1951 och 1954, nyårskravallerna 1956, Hötorgskravallerna 1965 och kravallerna i Kungsträdgården 1987. De olika upploppen presenteras var för sig i separata kapitel och författarna inleder varje kapitel med en beskrivning av händelseförloppet. Här blir det tydligt hur man som läsare själv är påverkad av hur den svenska efterkrigstiden vanligtvis beskrivs. Våldsnivån i de upplopp som skildras är nämligen förvånansvärt hög, framför allt vad gäller de tidigare upploppen under 40- och 50-talen, och stämmer på så sätt inte alls överens med en ofta förmedlad bild av efterkrigstiden som en fredlig och stabil tidsperiod. Det är en förvåning värd att ta på allvar, den säger oss nämligen någonting om att detta ofta slarvigt definierade ”förr” kanske inte var snällare, enklare och bättre när allt kommer omkring.

Beskrivningen av händelseförloppet under respektive upplopp, vilket ofta är spännande och engagerande läsning, följs av en presentation av de diskussioner som uppkommer efter varje upplopp hos politiker och i media, och de åtgärdsförslag som formuleras av myndigheter och civilsamhälle. Författarna visar här hur ett ungdomspolitiskt fält och en kunskapsproduktion om gruppen ungdomar växer fram och fördjupas parallellt med varje upplopp. Samtidigt blir det tydligt hur de till synes spontant uppkomna och meningslösa upploppen just genom sin avsaknad av explicita krav agerar projektyta för de rädslor och problem som präglar samtiden. Så kan till exempel Söderkravallerna 1948 tolkas som ett resultat av uppvigling från den kommunistiska

rörelsen, i en tid då Sveriges kommunistiska parti nyligen rönt valframgångar och det kalla kriget är på väg att växa fram. På likande sätt blir kravallerna i Kungsträdgården 1987 en del av en större debatt om det så kallade ungdomsväldet, också kopplat till samtida fenomen som våldsamma videofilmer och hur dessa eventuellt kunde inspirera ungdomar att själva använda våld.

Genom att visa hur varje upplopp följs av ett flertal olika tolkningar försöker författarna skapa en översikt över de konkurrerande tolkningar som formuleras. Även om det är viktigt att påminna om att den tolkning som blir den dominerande inte är den enda blir det emellanåt lite väl snårigt här. Presentationerna av de alternativa tolkningarna är bitvis alltför komprimerade och en komplicerad begreppsapparat gör dessa avsnitt mer svårtillgängliga än analysen i övrigt. Som läsare blir det lätt att gå vilse i översiktliga diskussioner om ”inarbetade symboliska relationer” (s. 194), ”translokala nät” (s. 214) och ”etnifierade uttalanden” i en ”historiskt skapad offentlighet” (s. 269). Dessa onödigt svårtolkade och lite krångliga formuleringar framstår som än mer irriterande eftersom boken i sin helhet är föredömligt tydlig och lättillgänglig. Här hade man kanske behövt gå mer på djupet i analysen för att underlätta förståelsen för läsaren.

En av bokens större behållningar är annars förmågan att skapa en tydlig översikt över nästan 40 år av ungdomsupplopp och konflikter om det urbana rummet. Författarna lyckas också skapa förståelse för dessa till synes meningslösa upplopp genom att tolka dem som uttryck för en konflikt om tillgången till staden, till det urbana rummet. Så blir uttalanden från några av upploppens deltagare i stil med ”Det skiter jag i” eller ”Jag går vart fan jag vill” inte reducerade till meningslösa oförskämdheter, utan blir istället en meningsfull del av en bredare folklig upploppskultur och en större debatt om vem det urbana rummet tillhör.

Vissa uttalanden som lyfts fram i boken riskerar dock att underminera den här typen av meningsskapande. När det gäller de äldre upploppen så verkar författarna emellanåt påverkas av den ibland lite humoristiska aspekten av att läsa ett äldre källmaterial. Framför allt gäller detta skildringen av händelserna under Söderkravallerna 1948. Här kan exempelvis våld från polisens sida beskrivas som att ”det ville sig inte bättre” än att en ungdomsledare fick uppsöka sjukhus då han fått ett batongslag över ögat (s. 72). Samma sak gäller en beskrivning av förbipasserande under samma upplopp som visat missnöje med att bli bortkörda av polis när det enda de egentligen ville var att ”äta upp sina korvar” (s. 67). Att anmärka på den här typen av beskrivningar kan tyckas vara en petitesse i sammanhanget. Det gäller trots allt ett språkbruk hämtat från källorna och som onekligen bidrar till bokens underhållningsvärde. Men med syftet att ta till synes meningslösa händelser på allvar för att skapa förståelse för historiska strider om det urbana rummet framstår det som kontraproduktivt att använda den här typen av formuleringar. De riskerar helt enkelt att påverka skildringen av händelseförloppet på ett sätt som förringar händelsernas betydelse och framför allt förringar det grova våld polisen utövade mot deltagare och förbipasserande.

Sammantaget är boken ett välkommet inlägg i en debatt som mer än 70 år efter efterkrigstidens första ungdomsupplopp i Stockholm fortfarande verkar tala om ungdomens moraliska förfall som om detta vore en nyhet. Boken är också en välkommen påminnelse om vikten av att ta till synes meningslösa händelser på allvar och att söka

förståelse i skeenden som vid första anblick framstår som obegripliga, snarare än att låta dessa fungera som projektyta för stundens rädslor och problem. Den förvåning som kan drabba läsaren vid beskrivningar av det våld och den skadegörelse som ägde rum understryker ytterligare bokens betydelse och vikten av att studera den här typen av ofta bortglömd närtidshistoria, en historia som annars riskerar att reduceras till uppförstorade tidningsrubriker för att därefter snabbt försvinna ur det kollektiva minnet.

Ljuspunkter i stormaktstidens mörker

Viggo Johnsson

Lunds universitet

Annika Sandén, *Fröjdelekar: glädje, lust och nöjen under svensk stormaktstid* (Stockholm: Atlantis 2020). 423 s.

”Lekte verkligen barn under en tid då människor verkar ha lagt all uppbådad kraft på själva levandet, i en tillvaro som tycks ha bestått av tungt arbete i en dyster vandring mot döden?” (s.9) Så skriver historikern Annika Sandén på en av de första sidorna i *Fröjdelekar*. Tänker man efter är det kanske självklart att svaret på frågan nästan av nödvändighet måste vara jakande. Ingen historisk tid har plats endast för ett sinnestillstånd, endast lidande eller endast glädje. Likafullt stämmer det som Sandén skriver att det i historieskrivningen om svensk stormaktstid beretts mycket mer utrymme för lidandet än glädjen. Säg 1600-tal och tankarna går till krig, svält och häxbränningar. Poängen med *Fröjdelekar* är att nyansera denna bild och visa på hur glädjen faktiskt tog plats bland allmogen under den svenska stormaktstiden; hur barnen lekte, hur ungdomarna fann kärleken och hur de vuxna förlustade sig på högtider, dop och bröllop.

Sandén har tidigare behandlat svenskt 1600-tal ur ett socialhistoriskt perspektiv i böckerna *Missdådare* och *Bödlar* där hon skildrat brottslingarna och rättskipningen i 1600-talets tidevarv. Sandén är alltså en veteran på fältet vilket märks i *Fröjdelekar* och något jag tror har varit en nödvändighet för att skriva boken. Att skildringen av 1600-talet fokuserar på krigen och lidandet är nämligen kanske inte främst historikernas fel utan en naturlig följd av det källmaterial som finns att tillgå. Som i all historisk tid är det nästan ingen som bemödat sig att skriva ner hur saker går till när allt är som vanligt och alla är glada och lyckliga. Sandén har således fått ta till ett brett källmaterial för att teckna den bild hon målar upp i *Fröjdelekar*. Prästerna Petrus Gaslander och Erland Hofsten har tecknat skildringar av folklivet i Småland respektive Värmland. Protokoll från domstolar, sockenstämmor och häradsrätter ger en inblick i fester och lekar i de fall de gått överstyr och påkallat rättsinstansernas uppmärksamhet. Dessa exempel är endast ett axplock. I läsningen av *Fröjdelekar* rör man sig lätt och ledigt från exempel till exempel vilket skapar intrycket av att alla livsöden och berättelser bara satt och väntade på att bli upptäckta. Tar man ett steg tillbaka börjar man dock fråga sig hur många domstolsprotokoll Sandén behövt läsa igenom för att hitta det där enda som behandlar barns lekar. Att författaren trots utmaningarna lyckats upphitta så många olika exempel och via dem få läsaren att verkligen känna sig nära 1600-talets allmoge i dess glädjestunder är i sanning storslaget och bokens stora behållning.

Till sin struktur följer boken livets gång. Det första empiriska kapitlet behandlar barndomens lekar, vilket följs av ett antal kapitel som avhandlar ungdomstiden för att sedan avslutas med ett kapitel om bröllop och ett om vuxenlivets glädjämnen. Textens

ramar hålls dock lösa. På essäistiskt vis rör sig texten mellan olika situationer och livsöden som Sandén ställer frågor till och drar slutsatser utifrån. Förutom referenser till källmaterialet görs ibland utvecklingar för att utforska någon viss aspekt av 1600-tals-samhället, till exempel kyrkans förhållande till olika företeelser, vilka alkoholhaltiga drycker som konsumerades eller hur (dansen) polskan gjorde sitt intåg i Sverige. Sandén tar hjälp bland annat av kulturhistoriker som Peter Burke, svenskspråkig etnologisk forskning och teoretiker som Michail Bachtin och Johan Huizinga för att analysera sitt material. Det sista kapitlet i boken är en syntes där hon diskuterar parbildningens betydelse för umgängeslivet i byarna, festligheter som ett uttryck för socialt ordningsskapande samt relationen mellan allmogen och det ofta oroade prästerskapet som försökte hindra vad de såg som destruktiva folkliga traditioner. Det primära syftet med Sandéns bok tycks dock inte vara att ta hem några större historievetenskapliga poänger. Det är en empiriskt orienterad bok där det största utrymmet ges åt skildringen av de olika personer och situationer som Sandén identifierat. Sandén skriver själv att hon inriktar sig ”mot det vardagliga levandet och människornas livsvärld snarare än samhälleliga, strukturella samhällsprocesser.” (s. 31)

Ibland önskar jag att boken kunde ha tacklat de större frågor, som nu huvudsakligen är hänvisade till bokens första och sista kapitel, mer genomgående. Likt alla goda böcker väcker *Fröjdelekar* frågor under läsningens gång och det skulle därför varit spännande om diskussionerna varit mer integrerade genom hela boken. Framförallt saknar jag tidvis en diskussion om den sociala stratifikationen inom bondeståndet. Sandén påpekar själv att man inte kan se bondeståndet som en monolit där alla hade det lika: ”Allmogen var nu på inga sätt en homogen grupp utan skiktad och varierad. [...] sociala och ekonomiska skillnader kunde vara stora”. (s. 20) När exemplen i boken diskuteras, klagörs dock sällan vilken social ställning de inblandade personerna hade eller om detta skulle kunna ha någon inverkan på situationens utfall. Trots författarens ambitioner framstår det därför ofta i praktiken som att allmogekulturen var en och samma: att detta var sättet allmogen firade bröllop och dop eller lekte och fann kärleken på.

Sandén har i *Fröjdelekar* behövt söka ljuset i mörkret. Dels i det stora perspektivet där Sandén vill skildra livets ljusa sidor i kontrast mot tidigare forsknings mörka penseldrag över den svenska stormaktsepoken och dels i det lilla perspektivet där Sandén behövt söka efter ljuspunkter av glädje och fest i ett material som explicit behandlar tragik, brott och straff. Detta ger upphov till en intressant fråga som ställs i bokens första kapitel: Vad händer med skildringen av stormaktstiden ifall man sätter glädjen i främsta rummet? Sandén skriver att hon med bokens fokus inte önskar förminska epokens mörka sidor. I nästan hela boken finner jag denna oro obefogad. Tvärtom gör den levande skildringen av de personer vi möter i boken att 1600-talets många katastrofer framstår som än mer tragiska. Vi förstår att det var personer som den lekande Anna Jonsdotter, den förälskade Maria Andersdotter och den skämtande Erik Olofsson som föll offer för kriget och svältkatastroferna snarare än siffror i en tabell. När man söker ljus i mörkret är det kanske dock ofrånkomligt att det vid vissa tillfällen känns lite magstarkt att ignorera allt mörker och ibland uppkommer denna känsla under läsningen av *Fröjdelekar*. Ett av bokens många exempel utgörs av ett rättsfall som har sin grund i att den 16-åriga flickan Ingeborg kastade en snöboll på dragen Johan Eriksson. Johan

blev irriterad och kastade en sax tillbaka som träffade flickan i magen varvid hon avled. Sandén drar ur denna berättelse slutsatsen att man kastade snöboll även under 1600-talet samt att man ibland kanske försökte dra in personer som inte var sugna på att delta i sina lekar. Detta kan inte sägas vara en inkorrekt slutsats. Efter att ha läst om Ingeborg och Johan Eriksson vill man dock gärna veta hur rätten hanterade fallet för att ge tragiken någon form av upplösning. Denna och flera andra rättsfall som beskrivs i boken där vuxna brukat våld mot lekande barn ger också upphov till frågan om hur accepterat sådant våld verkar ha varit. Boken är dock tyst på denna punkt.

I sin helhet är *Fröjdelekar* dock mycket lyckad i sitt utförande. Boken kan rekommenderas till den som vill veta mer om det stormaktstida bondesamhällets uppbyggnad. Det finns mycket att hämta ur den för ett sådant syfte. Framförallt är det dock en bok för den som under några timmars tid vill känna sig nära flickorna i Skuttunge som leker bröllop, det festande sällskapet på marknaden i Arboga, pigan Maria Johansdotter som agerade spelman under alter egot Magnus Johansson och för den som vill känna att de trehundra år som gått sedan 1600-talet tog slut faktiskt inte är så lång tid.

Meteoriten på Universitetsplatsen

Linn Karlsson

Lunds universitet

Charlotte Gyllenhammar, *Meteorit*, (Lund 2017)

Lundagård har sedan tidig medeltid varit ett centralt område för Lunds identitet och maktstyre, först i och med uppförandet av domkyrkan och ärkebiskopsresidenset under 1100-talet, och senare genom universitetets grundande år 1666 med Kungshuset som akademisk huvudbyggnad. Vid 1800-talets mitt skapades den nuvarande Universitetsplatsen i norra delen av Lundagård, en plats som under 1700-talet utgjorts av en botanisk trädgård, och utsmyckades då med skulpturer, minnesmärken och en fontän. Under 1800-talet tillkom tre nya byggnader med historiserande arkitektur; Akademiska Föreningen, Palaestra et Odeum och Universitetshuset, vilka sedan dess omsluter platsen.

Mitt i denna historiska miljö placerades år 2017 skulpturen *Meteorit* – en 2,6 meter hög skulptur i brons skapad av konstnären Charlotte Gyllenhammar (f. 1963). Verket återfinns precis intill Palaestra et Odeums södra fasad, där det invigdes i oktober 2017 i samband med Lunds universitets 350-årsjubileum, uppförd som en symbol för 350 år av utbildning och forskning. Skulpturen är det första verket som tillkommit på Universitetsplatsen på nära hundra år och dess uttryck skiljer sig på flera sätt från platsens övriga skulpturer och arkitektur. Detta väcker en undran över betydelsen av dess närvaro – vilka relationer kan ses mellan plats och skulptur?

Utformningen av *Meteorit* är huvudsakligen inspirerad av två ting: lejonet på Lunds universitets sigill och Ekebymeteoriten – en cirka 500 miljoner år gammal meteoritsten som 1939 slog ner på en åker i skånska Ekeby och idag finns att se på Lunds universitets geologiska institution. På skulptursidan som vetter mot Universitetshuset syns en inåtgående form föreställande ett lejon. Den liggande lejonfiguren ses underifrån och är placerad i lodrät riktning med fronten uppåt och ryggsidan in mot meteoritens mitt. Frambenen är utsträckta olika långt medan baktassarna ligger rakt och symmetriskt intill kroppen, och svansen löper ut i en jämn U-form vid dess sida. Lejonets färg är blankt gyllene, vilket står i skarp kontrast till meteoritens i övrigt svarta, mattare yta. Effekten av den högblanka ytan förstärks även av lejonets inre, som mjukt böjer sig i detaljrika formationer liknande djurets naturliga anatomi.

Lejonfiguren liknar på flera sätt det lejon som syns i Lunds universitets sigill från 1668, vilket ligger ned med sina tassor och svans i en snarlik position – dock är skulpturens figur vänd i vertikal riktning istället för horisontell. Sigillets lejon håller även i en bok och ett svärd, samt pryds med en kungakrona på huvudet. Runtom syns trekronorsymbolen, året 1666 och två omslutande cirklar med texten ”Sigillum Universitatis Gothorum Carolinae” (det götiska karolinska universitetets sigill) och ”Ad utrumque”

(beredd till bådadera). Lejonet med kronorna syftar på den svenska kungamakten, då universitetet är uppkallat efter Carl X Gustav. På skulpturen återfinns dock inga av sigillets övriga symboler eller texter.

Sedan medeltiden har lejonet haft ett kraftfullt symbolvärde i hela Europa, där det står för makt, styrka och mod. Vanligen är lejonfiguren starkt förbunden med kungamakten och har tillämpats flitigt inom t.ex. heraldiken, men även inom kristendomen används lejonet i metaforisk betydelse. Skulpturens lejon betonar därmed Lunds viktigaste element för stadens identitet och historiskt styrande makt; domkyrkan och universitetet, där kyrkan präglat staden sedan dess kristna grundande under sent 900-tal, medan det kungliga karolinska universitetet instiftades 1666 efter Carl X Gustav. Offentliga skulpturer relaterar ofta till makt, ideologi och politik på något sätt, där ett fåtal makthavare har det visuella tolkningsföreträdet att bestämma vilka skulpturer som ska uppföras. *Meteorit* kan i detta ljus tolkas framhäva universitetets maktposition i det offentliga rummet i Lund.

Som jubileumsskulptur följer *Meteorit* en tradition av minnesmärken på Universitetsplatsen, där föregångarna utgörs av *Runstensbögen* från 1868 och *Mannen som bryter sig ut ur klippan* av Axel Ebbe från 1918. På området finns även ett antal byster över professorer med koppling till universitetet, uppförda åren 1906–1907. Professorsbysterna står upphöjt placerade på socklar, som har ett tungt och stadigt möte med marken. *Meteorit* följer till viss del bysternas traditionella vertikalitet och figurativitet, men skiljer sig samtidigt markant genom sitt lätta möte med markytan, stående på sin spetsform utan upphöjning på sockel. Ofta tolkas avsaknad av sockel som att förmedlingen mellan verk och plats går förlorad, men skulpturer med direkt markmöte kan också uppfattas som mer närvarande och sammanbundna med platsen genom sin omedelbara kontakt med den. Placeringen på marknivå gör att skulpturen delar rum med betraktaren i större utsträckning och bjuder in till att studera verket på nära håll, där även en taktill upplevelse möjliggörs.

Meteorit skapades för att placeras på just Universitetsplatsen som en permanent del av dess miljö. Verket utgör därmed en del i platsens karaktär – *genius loci*, ”platsens ande” – vilket syftar på dess existentiella dimension. Omgivande byggnader präglas t.ex. av historiserande och horisontellt vilande arkitektur, vilket utstrålar en känsla av tyngd och beständighet som tycks förstärka Lunds universitets etablerade position i staden. De traditionella professorsskulpturerna blickar i horisontell riktning ut mot platsens mitt och refererar därmed till universitetet som yttre fenomen. Modernistisk skulptur brukar däremot vara mer självrefererande – hos *Meteorit* är t.ex. lejonets ögon dolda för betraktaren och genom dess lodräta position ser blicken ut att snarare riktas rakt uppåt, mot himlen. Men då verkets lejonsida är vinklad mot Universitetshuset skapas ett spel mellan skulpturen, Universitetshusets fasad, fontänen och kandelabrarna, varpå lejonfigurer återkommer i olika former. Verket tycks därmed huvudsakligen kommunicera med platsens centrum, alltså inte främst referera till sig själv, utan snarare utåt mot universitetskontexten och dess kungliga symbolik, där lejonet även anknyter till kyrkans historiska inflytande på platsen. En referens kan då också förnimmas till det nutida Lund, eftersom både kyrkan och universitetet ännu utgör viktiga grundpelare i stadens självbild.

Ur detta perspektiv kan *Meteorit* tolkas som ett platsspecifikt verk som förstärker *genius loci* – platsens karaktär som representativ universitetsmiljö – där lejonet blir en del av dess symbolladdade maktspråk. Genom dess kontextuella samverkan förankras skulpturen starkt till platsen, trots det lätta markmötet och avsaknaden av sockel. Själva meteoritstenen kan i sammanhanget också ses som en metafor för en viktig nedslagsplats för utbildning, som här gjort ett bestående avtryck. *Meteorits* annorlunda utformning vad gäller t.ex. markmöte, färg, form och struktur jämfört med övriga skulpturer kan likaså bidra till att förnygra Universitetsplatsen och öka interaktionen med betraktaren, där skulpturens rumsliga närvaro i direkt anslutning till marken för platsens symbolik närmare människan. Dess kraftfulla, uppåtsträvande energi samverkar med det lugnare, mer koncentrerade balanserandet på spetsen, vilket påminner om studenters och forskares arbete som kräver både energisk, visionär framåtanda och mer eftertänksam koncentration. Den glödande kärnan i lejonets delvis dolda, inverterade form bjuder också in till nyfiket undersökande – en strävan efter att upptäcka mer och utforska det okända, både i den yttre världen och inom sig själv.

Unik inblick i den sovjetiska upplevelsen av världskriget

Rasmus Trappe

Lunds universitet

Jochen Hellbeck, *Stalingrad: The city that defeated the Third Reich* (Originaltitel: *Die Stalingrad-Protokolle: Sowjetische Augenzeugen berichten aus der Schlacht*) Institute of Russian History of the Russian Academy of Sciences and the German Historical Institute in Moscow (Första engelska utgåvan, New York, USA, PublicAffairs™). 500 s.

Jochen Hellbeck är professor i historia vid Rutgers University och hans bok är den första i sitt slag som behandlar det omfattande källmaterial - bestående av intervjuer med soldater, officerare, civila, samt tyska krigsfångar - som producerades av Fosterländska Krigets Historiekommision i och omkring Stalingrad mellan hösten 1942 och våren 1943. Denna kommissions ursprungliga mål var ett ambitiöst projekt där vanliga människor – helst arbetare – uppmanades att skriva historier som skulle sammanställas till en monumental historia om Sovjetunionen skriven ”underifrån”. Dessa storvulna ambitioner fann dock inte stöd från Stalins regim under det sena 30-talet, men materialiserades som ett försök att med intervjuer och stenografer dokumentera slaget vid Stalingrad. Materialet samlades ihop, men projektet fick aldrig det politiska stöd som behövdes för att det skulle bli publicerat. Stalingradprotokollen är den första publikationen av materialet sedan slaget självt.

Källmaterialet – intervjuerna – använder ett språk som ofta är starkt politiskt färgat, genomsyrat av en väldigt säregen ideologisk samtalsordning, något som författaren menar gör det svårt för en västerländsk läsare att förstå. Denna säregna samtalsordning har ofta föranlett många historiker att avfärda sovjetiskt källmaterial från andra världskriget – särskilt källmaterial som uttrycker sovjetmedborgares egna observationer och åsikter – som kraftigt tendentiöst och oanvändbart, åtminstone som källa för någonting annat än omfattningen av den hjärntvätt som pågick i Sovjetunionen. Hellbeck väljer istället att anta att det språk som används i källmaterialet helt enkelt är ett uttryck för det mentala ramverk som subjekten – i detta fall Röda Arméns soldater – faktiskt använde sig av för att förstå sin omvärld och sin egen roll i den. Detta politiska språk, som många sovjetiska förstahandskällor använder sig av, är i sig ingen nyhet. Men det har lett till att sovjetiska källor, just på grund av detta, ofta avfärdats som opålitliga av västerländska historiker, och som syndare nämns bland annat Catherine Merridale och Antony Beevor. Hellbeck å sin sida driver tesen om att källorna bör förstås och tolkas utifrån sin egen kontext, och i boken görs detta grundligt. För att ”avkoda” samtalsordningen i materialet ägnas större delen av kapitel ett till att med konkreta exempel

och ett tydligt språk förklara den samtalsordning och föreställningsvärld som var dominerande inom det sovjetiska samhället under andra världskriget i allmänhet, och inom röda armén i synnerhet. Hellbeck menar att den moderna västerländska historieskrivningen om röda armén under andra världskriget har lidit av en kraftig ideologisk vinkling till följd av att historiska verk om kriget på östfronten i större utsträckning har förlitat sig på tyska källor snarare än på sovjetiska. Detta har enligt Hellbeck haft effekten att minnet av slaget vid Stalingrad har antagit formen av en tysk tragedi snarare än en rysk seger. Denna källmässiga slagsida till fördel för det tyska minnet har inneburit att många dåtida tyska fördomar, stereotyper, och tendenser har överförts till den moderna historieskrivningen, mest anmärkningsvärt gällande föreställningar kring sovjetiska soldaters personliga motivation att slåss – eller snarare, deras frånvaron av den samma. I den västerländska historieskrivningen – menar Hellbeck – anses den röda arméns soldater främst vara motiverade av grova hot och våld från det totalitära sovjetiska systemet.

Det källmaterial som bokens titel syftar på består av 215 intervjuer som samlades in i Stalingrad mellan augusti 1942 och februari 1943. Dessa består i original av tusentals maskinskrivna sidor, och författaren har gjort ett omfattande arbete att välja ut de delar som bäst framställer händelserna och analysen för läsaren. De stora underkapitlen följer enskilda förband under en begränsad fas av slaget, till exempel 304:e skyttedivisionens operationer under oktober och november 1942, eller vittnesmål från Volgaflottiljen under två misslyckade landsättningar den 30:e oktober och 4:e november. Utöver detta framställs även förhørsprotokoll av tyska krigsfångar utförda för att utröna hur effektivt den sovjetiska propagandan påverkar den tyska stridsmoralen (Spoiler: enligt de tyska fångarna är den inte särskilt effektiv), samt en tysk soldats pessimistiska dagbok som sovjetiska styrkor kom över under slagets slutskede, och som sedan även användes i propagandasyfte. De tyska källorna i slutet av boken bidrar med att ge en insikt i röda arméns självbild, dess uppfattning om fienden, och hur röda armén ville bli uppfattad av fienden. Formatet ger läsaren en väldigt detaljerad bild av enskilda episoder, berättad av en polyfon ”kör” av vittnesmål. Dessa kapitel föregås av ett par sidor med bakgrund, skrivna av författaren, men består därefter uteslutande av citat tagna direkt från källmaterialet. Det blir dispositionen, att citaten logiskt följer varandra plats- och tidsmässigt, som får driva narrativet.

Den främsta styrkan i Stalingradprotokollen ligger i själva källmaterialet från Fosterländska Krigets Historiekommision som både är tämligen unikt och omfattande, och det är därför tacksamt att boken till största delen består av rena utdrag och citat med mycket av det ursprungliga sammanhanget intakt. Med detta sagt är det även på sin plats att poängtera det gedigna och medvetna urval som Hellbeck gjort. Ett källmaterial av en sådan här omfattning hade lätt blivit översködligt och komplicerat, men genom att presentera intervjuer från mindre grupper av människor som upplevt samma händelser och ingått i samma förband lyckas Hellbeck ge läsaren möjlighet att själv få en sammanhängande bild, både av händelser och av individers och gruppers tolkningar och förståelse av dessa.

Bokens långa inledande bakgrund och diskussion ger en god grund för att förstå de referensramar och det språk som människorna i källmaterialet använder, och boken

lyckas med att genom förnuftig diskursanalys med många vitt skilda källor och hänvisningar till annan vetenskaplig litteratur ”avkoda” den samtalsordning som dikterade hur de inblandade uttryckte sig och tolkade händelserna de deltagit i, vilket gör både intervjuerna och Hellbecks argumentation lätt att följa. Stalingradprotokollen representerar en välkommen vändning och ett nyväckt västerländskt intresse för Östeuropa i allmänhet och den forna Sovjetstaten i synnerhet, där sympatiska skildringar inte längre nödvändigtvis behöver innebära ett politiskt ställningstagande, en vändning som inneburit ökat intresse för post-sovjetiska samtidshistoriska författare som Svetlana Aleksijevitj. Järnridån sägs ha fallit samtidigt som Berlinmuren 1989, men den mentala järnridån verkar ha varit mer motståndskraftig än så. Kanske har nu tiden kommit för att riva ner Kalla Krigets sista barriär.

